

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Katja Hren

Sociologija časa: struktura in izkustvo časa brezposelnih

Magistrsko delo

Ljubljana, 2014

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Katja Hren

Mentor:izr. prof. dr. Marjan Hočevar

Sociologija časa: struktura in izkustvo časa brezposelnih

Magistrsko delo

Ljubljana, 2014

Hvala

mojim bližnjim in prijateljem

za podporo pri študiju in da mi stojijo ob strani v vsakdanjem življenju ter

mentorjuizr. prof. dr. Marjanu Hočevanju

za spodbudo in svetovanje pri pisanju naloge.

Sociologija časa: struktura in izkustvo časa brezposelnih

Časovne prakse izhajajo iz vedenja o času in služijo za strukturiranje, urejanje in sinhroniziranje družbenega življenja, njegovo regulacijo in uvedbo časovne discipline. Posamezniki čas subjektivno dojemajo kot integralni del obstoja in je v sodobni zahodni družbi bistveno opredeljen z delom in poklicem, saj zaposlitev pomeni uporabo časa, strukturira dnevni čas, ureja življenjski ritem in predstavlja psihološko vlogo percepcije prostega časa. Nasprotno so brezposelni manj podvrženi eksterni časovni strukturi in morajo ves čas oblikovati v lastni pobudi, kar lahko povzroči, kot razkriva študija Marienthal, ki velja za klasiko empiričnih družbenih raziskav na področju brezposelnosti, težave s časovno dezorientacijo, pri čemer presežek neuporabljenega časa postane dejavnik negativnega psihičnega blagostanja posameznikov. Magistrsko delo s teoretsko-analitično metodo primerja ugotovitve študije Marienthal s časom brezposelnih v sodobni zahodni družbi in raziskuje, ali je čas z brezposelnostjo razvrednoten. Ugotavljamo, da so brezposelni v sodobni zahodni družbi zelo heterogena skupina, ki odseva raznolikost celotne kompleksne družbe, in da je vsaj del skupine brezposelnih zmožnih vsakdanji čas strukturirati ter ga načrtno in smiselno uporabiti. Pri/s tem skušamo poudariti pozitiven vidik brezposelnosti, ki pomeni več prostega časa in zmanjšanje eksternih obveznosti. Poleg tega ugotavljamo, da je (raz)vrednotenje časa subjektivna ocena posameznikov, zato je mera, do katere bo čas v brezposelnosti razvrednoten, odvisna od časovnih norm, časovnih pričakovanj, časovnih virov in časovnih kompetenc brezposelnega posameznika.

Ključne besede: čas, brezposelnost, struktura časa, izkustvo časa.

Sociology of time: the structure and experience of time by the unemployed

The use of time is derived from the knowledge about time and serves for structuring, editing, and synchronizing of social life, its regulation and the introduction of time discipline. Time is perceived by individuals in a subjective manner as an integral part of existence and in the modern western society it is essentially defined by work and occupation, since the job means the use of time, structures the daily time, regulates the rhythm of living and represents the psychological role of perception of free time. On the contrary, the unemployed are less subdue to the external time structure and they have to shape their time in their own initiative, which can cause, as reveals the Marienthal study, which is considered as a classic of the empirical social research in the field of unemployment, problems with time disorientation, in which case the excess of the unused time becomes a factor of negative psychological well-being of individuals. The master's thesis with a theoretical-analytical method compares the findings of the Marienthal study with the time of the unemployed in the modern western society and explores whether the time is devalued by unemployment. We find that the unemployed in the modern western society are a very heterogeneous group, which reflects the diversity of the entire complex society, and that at least a part of the group of the unemployed is capable to structure their daily time and use it systematically and reasonably. Hereby we are trying to emphasize the positive aspects of unemployment, which means more free time and a reduction in external liabilities. Furthermore we realise that (d)evaluation of time is a subjective assessment of individuals and, therefore the extent to which time in the period of unemployment will be underestimated depends on time norms, time expectations, time sources and time competences of every unemployed individual.

Keywords: time, unemployment, time structure, time experience.

KAZALO VSEBINE

1	UVOD.....	6
2	ČAS.....	9
2.1	SOCIOLOGIJA ČASA.....	10
2.2	DOŽIVLJANJE ČASA	13
2.3	ČAS IN DRUŽBENI RED	17
2.3.1	Koledarji.....	17
2.3.2	Urniki	18
2.3.3	Čas po uri	20
2.3.4	Razlike po spolu	21
2.3.5	Razredne razlike	23
2.4	ČAS IN DNEVNE RUTINE	23
2.4.1	Spremembe v časovnem tempu.....	23
2.4.2	Uporaba časa	26
3	BREZPOSELNOST.....	29
3.1	POJMOVANJE DELA.....	29
3.2	ZAPOSLOVANJE	33
3.3	OPREDELITEV IN VRSTE BREZPOSELNOSTI	36
3.4	POSLEDICE BREZPOSELNOSTI	38
3.5	ČAS IN BREZPOSELNOST	39
3.5.1	Osnovne človeške potrebe / Latentne funkcije zaposlitve	41
4	ČASOVNO ANALITIČNA PERSPEKTIVA BREZPOSELNOSTI.....	44
4.1	POZITIVNA BREZPOSELNOST	47
4.2	UPORABA ČASA V OBDOBJU BREZPOSELNOSTI.....	51
4.3	SUBJEKTIVNO DOJEMANJE ČASA	55
5	DEJAVNIKI RAZVREDNOTENJA ČASA V BREZPOSELNOSTI.....	59
5.1	DRUŽBENE NORME / ČASOVNE NORME	61
5.2	DRUŽBENE VLOGE / ČASOVNA PRIČAKOVANJA	65
5.3	FINANČNI VIRI / ČASOVNI VIRI.....	68
5.4	OBLIKE PREMAGOVANJA / ČASOVNE KOMPETENCE	69
6	SKLEP	71
7	LITERATURA.....	75

1 UVOD

Čas je vidik družbene konstrukcije realnosti; razumevanje časa, zavest o minljivosti in tempu časa, poglobljanje v preteklost in prihodnost, oblike razporejanja in časovno zaporedje dogodkov in sprememb se v posameznih družbah razlikujejo in so odvisni od posamezne družbene strukture. Časovni red v različnih družbah se razlikuje predvsem v tem, v kakšnem obsegu je družba vezana na naravne in družbene dogodke, skozi kontekst družbene strukture časa pa se oblikuje subjektivno dožemanje časa posameznikov (Heinemann 1982).

Z naraščajočo diferenciacijo sodobne družbe se vse pogosteje pojavljajo abstraktni časovni pojmi in strukture pri družbeni konstrukciji časa, ki niso odvisni od dogodkov. Čas ni več zaznan kot posledica dogodkov in sprememb v naravi, temveč je zgrajen kot linearno zaporedje trenutkov, ki ne dajejo več smisla in pričakovanj, vezanih na konkretno dogajanje. Čas je vse bolj viden kot »čas na uri« (Giddens 2003; Klein 2007; Adam 2010) in narekuje pospešen tempo v sodobni zahodni družbi. Oblikovale so se vrednote točnosti in marljivosti ter prevladuje občutek časovnega pritiska, da ni časa, primanjkuje časa in da je treba s časom varčevati. V ospredju so izrazita racionalnost, načrtovanje dejavnosti in koordinacija obveznosti, strukturiranje in sinhroniziranje družbenega življenja, kar omogoča boljše predvidljivost in simetrijo delovanja v družbi, regulacijo družbe in uvedbo časovne discipline, predvsem tistim, ki so zaposleni, saj morajo usklajevati službene, družinske in druge obveznosti. Zaposlitev praviloma strukturira abstraktno zaporedje časa; oblikuje dnevni red družbenega sobivanja; ureja dnevni in življenjski ritem; z vedenjskimi nujami, ki so zunaj posameznika, in skozi stabilen družbeni red izkazuje karakter družbenega normiranja. Družbeni časovni red povzroča sinhronizacijo različnih življenjskih ritmov posameznikov, družbe, kulture in določa ritem družbenega in kulturnega okolja, v katerem je oblikovana osnovna struktura socio-kulturne osebnosti (Heinemann 1982).

Nasprotno pa brezposelnost pomeni, da mora čas, ki je normativno namenjen zaposlitvi, biti oblikovan v lastni pobudi, posameznike prikrajša eksternih časovnih struktur in rutin ter predvidljivosti, ki jo ustvari redna zaposlitev, kar zabriše časovne omejitve med dnevnimi dejavnostmi. Brezposelnost pomeni tudi, da doživljanje časa ni več pod vplivom družbenega reda, ki ga določa zaposlitev, zato nastanejo vprašanja strukturiranosti časa in časovnih

pritiskov, ki jih lahko povzročijo presežek časa, prepočasen tempo ali poglobljanje v osebne časovne dimenzije bodisi v preteklost bodisi v negotovo prihodnost. Po drugi strani pa lahko brezposelnost sprosti občutek pomanjkanja časa in omogoči več časa za dejavnosti, ki posameznika veselijo in pripomorejo k uspešnemu premagovanju brezposelnosti.

Pomen časa v brezposelnosti med prvimi razkriva študija Jahode in sodelavcev (1933/1971), izvedena pred 80 leti, ki je pozneje postala znana kot študija Marienthal in obveljala kot pionirsko delo družbenih raziskav. Temeljna teza študije je, da izločitev iz delovnega razmerja radikalno razvrednoti vsakdanjik prebivalcev Marienthala. Tezo potrjujejo ugotovitve, da imajo brezposelni v Marienthalu težave s presežkom prostega časa, ki ga dojemajo kot breme in ga Jahoda in sodelavci (1971, 66) označijo kot »tragično darilo«. Brezposelni niso več zmožni smiselno uporabiti dodatnega časa in izgubijo smisel strukturiranja časa ter dajejo vtis, da je brezposelnost za vso skupnost povzročila izgubo občutka za čas. Odsotnost zaposlitve je torej povzročila časovno dezorientacijo in presežek časa se je izkazal kot dejavnik negativnega psihičnega blagostanja brezposelnih. Jahoda je posledice brezposelnosti pozneje pojasnila z modelom osnovnih človeških potreb, ki jih po njenem mnenju zadovoljijo ravno stranske ugodnosti (latentne funkcije) zaposlitve, v brezposelnosti pa so te potrebe prisotne, vendar ostanejo nezadovoljene, kar povzroči negativno psihično blagostanje posameznikov. Med njimi je potrebi po časovni strukturi pripisala poudarjeno vlogo. Govori o podpornem okviru, znotraj katerega ljudje oblikujejo posamezna življenja. Posamezniki tega potrebujejo, po njenem mnenju nujno, in samo redki se lahko brez vsakdanjega okvira znajdejo (Jahoda 1982, 23). Njena argumentacija se nanaša na to, da objektivne lastnosti časa vsakdanjika, določena časovna strukturiranost vsakdanjika, sovpadajo s subjektivnimi značilnostmi doživljanja časa: če ni več strukture vsakdanjika v obliki zaposlitve, ki bi ljudem dala oporo, potem ti nujno zdrsnejo v brezstrukturen in brezsmiseln obstoj ter v časovno dezorientacijo.

V magistrskem delu smo zastavili dve raziskovalni vprašanji. Raziskujemo, ali lahko ugotovitve študije Marienthal, ki velja za klasiko empiričnih družbenih raziskav na področju brezposelnosti, izvedeno v letih 1931–1932, s časovne perspektive poistovetimo z dožemanjem brezposelnosti v sodobni zahodni družbi. Cilj je raziskati, ali z brezposelnostjo v sodobni zahodni družbi nujno nastopi tudi presežek časa, ki je dojet kot breme, in ali so brezposelni zmožni smiselno uporabiti in strukturirati čas ter ali z brezposelnostjo nujno

nastopi tudi časovna dezorientacija, torej izguba občutka za čas, kar negativno vpliva na psihično blagostanje posameznikov.

Drugo raziskovalno vprašanje obravnava vrednotenje vsakdanjega časa v brezposelnosti, ki je subjektivna ocena posameznikov. Raziskujemo, ali je čas v sodobni zahodni družbi z brezposelnostjo razvrednoten. Cilj je raziskati družbeni kontekst in dejavnike, ki vplivajo na (raz)vrednotenje vsakdanjega časa brezposelnih.

Magistrsko delo je teoretsko-analitično. Za teoretično raziskovanje in analitično obdelavo raziskav smo uporabili različne metode proučevanja, ki se skozi magistrsko delo izmenjujejo in dopolnjujejo. Metoda deskripcije nam služi za podajo dejstev brez znanstvenega utemeljevanja oziroma pojasnjevanja. Opisovanje preprostih vzorcev je osnova za nadaljnjo interpretacijo pojmov, hkrati pa služi povezovanju obstoječih teorij in dognanj različnih avtorjev. Deskripcija tako ni teorija, je pa nujno potrebna za teoretiziranje o izbranih tematikah (Corbin in Strauss 2008, 19). Z omenjeno metodo smo podali in urejali pridobljene informacije, hkrati pa povzemali osnovne definicije relevantnih pojmov magistrskega dela. Primerjalna metoda nam omogoča proučevanje zastavljenega problema v vsej njegovi kompleksnosti glede na določene pojavne oblike (Toš in Fink 1997, 33). Z njo smo ugotavljali enakosti, podobnosti ali različnosti strukture in dojemanja časa med zaposlenimi in brezposelnimi ter dojemanje časa v brezposelnosti v 30. letih prejšnjega stoletja in v sodobni zahodni družbi. Metodo deskripcije in primerjalno metodo smo dopolnili z analizo sekundarnih virov, ki temelji na analizi in interpretaciji že obstoječih informacij (Majchrzak 1984, 60). Uporaba že izvedenih relevantnih raziskav in študij nam je omogočila analizo problema v daljšem časovnem razponu, vključitev širšega vzorca proučevane skupine brezposelnih in osmišljanje problema z več perspektiv.

2 ČAS

Oprelitev pojma »čas« se sprva zdi jasna in preprosta: čas je količina, ki jo merimo z uro in koledarjem. Pri raziskovanju časa pa kmalu naletimo na problem njegovih številnih različnih pojmovanj, saj se kaže kot kompleksen, mnogovrsten in raznolik družbeni fenomen, ki ga je izjemno težko zajeti celovito oziroma obravnavati sistematično. Poglobljena analiza pojma čas razkriva raznovrstnost pomenov, ki jim stežka najdemo skupni imenovalec. Filozofi, sociologi, psihologi, fiziki, politiki in pisatelji vsak na svoj način razumejo in opisujejo sicer en in isti fenomen, vsem razumljiv, a sistematično skoraj neopredeljiv (Kragelj 2009, 6).

Čas prežema vse vidike družbenega življenja in predstavlja osnovno komponento vsakega družbenega fenomena (Nowotny 1992, 499 v Šubrt 2001). Čas opredeljuje vse ljudi in družbe in je sestavni del ter nujni pogoj družbenega življenja in se nam predstavlja kot samoumevni del vsakdanje družbene realnosti.

Člani sodobne družbe dojemajo, reflektirajo oziroma registrirajo čas skozi vrsto različnih kontekstov, bodisi ti zadevajo individualno percepcijo realnosti, psihološka stanja, fizično telo, naravne pojave ali družbene rituale, pri čemer čas prestavlja tudi standardni način merjenja, koordinacije, regulacije in kontrole vsakdanjega življenja (Šubrt 2001). Ravno ta pojavna raznovrstnost časa predstavlja temeljni problem za njegovo sistematično analizo ter ključno oviro za njegovo enolično in enotno razumevanje ter definicijo.

Ker lahko čas zavzema najrazličnejše pojmovne oblike, se ta isti pojem časa v družboslovju nanaša na množico raznovrstnih družbenih časovnih fenomenov z različnimi, marsikdaj celo nasprotnimi pomeni in značilnostmi. Čas se obravnava kot kvantitativno mero trajanja (4 ure) ali pa kot kvalitativen socialni fenomen, povezan z določenim družbenim pomenom (čas recesije). Na eni strani se ga enači z idejo časa, kot ga meri ura, na drugi pa se ga postavlja tej ideji nasproti. Čas se obravnava kot naravni vir, individualno omejeno dobrino in sredstvo, okrog katerega se vrti organizacija vsakdanjega življenja. Posest in kontrolo časa se pripisuje posamezniku, družbeni skupini, delovni organizaciji, instituciji, celotni družbi ali pa kar vsem skupaj. Pojem časa se dojema linearno ali ciklično, pripisuje se mu subjektivne in objektivne lastnosti, obravnava se ga kot naravno lastnost ali pa kot rezultat mehanizacije ter se ga

opisuje s tako različnimi pridevniki, kot so heterogen, homogen, kronološki, epohalen, industrijski, informacijski, antropološki oziroma eksperimentalni čas. Še vedno isti pojem časa zajema mehanske, elektronske in atomske ure, vse vrste koledarjev, gibanje delcev, svetlobe in zvoka kot tudi hitrost, pospešek, tempo in sinhronost (Kragelj 2009, 7–9).

Čas predstavlja osnovno sredstvo družbenega nadzora, saj nudi podlago in temeljni princip za organizacijo in vzpostavljanje reda ter igra ključno vlogo v pojasnjevanju naravnih in organizaciji družbenih dogodkov.

Različne oblike pojmovanja in razumevanja časa ter različne ideje, vezane na časovne dimenzije družbenega življenja, so nesistematično razpršene prek različnih družboslovnih disciplin in njihovih različnih predmetov proučevanja. Sociologija proučuje strukturo in družbeno organizacijo časa, porabo in časovne proračune ter družbene časovne regularnosti. Zgodovina proučuje izvore izračunavanja in štetja časa ter zgodovino oblikovanja sodobne časovne zavesti. Psihologija proučuje dojetanje in zaznavanje časa, časovne pritiske in s časom povezane dejavnike stresa. Antropologija pa proučuje kulturne razlike v pomenih in oblikah časa med različnimi družbami in zgodovinskimi obdobji (Adam 1990, 6).

Področje družboslovnega proučevanja časa tako tvorijo različni obstoječi poizkusi sistematične obravnave družbenih vidikov časa, ki pa skupaj še vedno niso privedli do splošnega teoretskega okvira za jasno in enotno razumevanje časa ter konsenza o univerzalni teoriji družbenega časa. Edino soglasje, ki obstaja okrog pojma časa, je soglasje o tem, da je njegove različne družbene vidike treba še temeljito proučiti in jih umestiti v ustrezen družboslovni teoretski okvir (Bergmann 1992).

2.1 SOCIOLOGIJA ČASA

Durkheim je začetnik razprav o družbenem pojmovanju časa. V delu o religioznih oblikah družbenega življenja iz leta 1912 prvi jasno govori o tem, da je pojem časa proizvod družbe. Čas razume kot družbeno kategorijo, miselni konstrukt oziroma simbolno družbeno strukturo, oblikovano prek časovnih ritmov in kolektivne organizacije vsakodnevnega družbenega življenja. Uvede idejo »kvalitativnega« časa, ki je čista sociološka kategorija in nima nikakršne neposredne zveze s kvantitativnim časom kot fizikalno kategorijo.

Čas je torej po definiciji kolektivni fenomen in je vezan na družbo kot celoto, torej na makro družbeno raven. Čas je del kolektivne zavesti, ki si jo delijo vsi člani družbe skupaj, oziroma subjekt kolektivne reprezentacije skupnih ponavljajočih se vzorcev vsakdanjega družbenega življenja. Takšno pojmovanje časa je tesno povezano z idejo »ritma« kulturnega družbenega življenja, ki je družbeno in historično spremenljiv. Skladno s tem tudi družbeno pojmovanje časa ni fiksno, končno določeno, temveč je kulturno in zgodovinsko pogojeno, družbeno specifično (Kragelj 2009, 17).

Sorokin in Merton (1937) idejo kvalitativnega časa, kot jo vzpostavi Durkheim, preneseta z makro na mikro družbeno raven. Neenotnost, relativnost in variabilnost časa izpostavita na skupinski družbeni ravni kot tudi na individualni ravni. Trdita, da je družbeni čas kvalitativno raznolik, pri čemer razlike izhajajo iz kulturnih navad in vrednot, ki so skupne določeni skupini posameznikov. Kvalitativne razlike v pojmovanju časa razkrivajo razlike v ritmu, utripu in taktu življenja določene družbene skupine, enote časa te družbene skupine in njenih članov pa so fiksirane z ritmom njihovega kolektivnega življenja (Sorokin in Merton 1937, 615–623). Družbenega časa (kvalitativnega) ne obravnavata povsem ločeno od naravnega (kvantitativnega astronomskega) časa kot Durkheim, temveč vzporedno z njim. Ugotavljata, da je za družbeni in astronomski čas značilna medsebojna zveza, saj je družbeno življenje pogosto omejeno s fiksnimi urniki, večina posameznikovih družbenih aktivnosti pa uokvirjenih z vnaprej določenimi kvantitativnimi enotami ure, ki so določene na osnovi naravnih zakonitosti v astronomiji (Sorokin in Merton 1937, 628).

Pozneje Gurvitch (1964 v Kragelj 2009, 18–19) nadaljuje in še razširi razpravo o heterogenosti in kompleksnosti družboslovnega pojmovanja časa, ki sta jo začela Sorokin in Merton (1937), in je prvi, ki se spogleduje z ravnim pristopom k obravnavanju in proučevanju časa v družboslovju, saj analitično vlogo časa v družboslovju ponazarja z množico pomensko različnih in nasprotujočih si oblik časa, prek katerih poteka boj med različnimi družbenimi skupinami za prevlado njim ustreznega časa in s hkratnim obstojem več (mnogoterih) različnih vrst družbenega časa, ki so v medsebojnem tekmovalnem odnosu in s katerimi se nenehno v različnih okoliščinah soočajo posamezniki, družbene skupine in razredi. Tudi Gurvitch jasno loči mikro in makro družbeni čas. Mikro družbeni čas je lastnost družbenih skupin in skupnosti posameznikov ter je bolj prilagodljiv in raznolik. Makro družbeni čas, ki ga pripisuje družbenemu sistemu in njegovim institucijam, pa je enoten, močno strukturiran in hierarhično urejen. Gurvitcha zanimajo predvsem makrovidik

družbenega časa, njegova struktura, hierarhična urejenost oziroma družbena časovna razslojenost in tako izdela svojo tipologijo družbenega časa, v kateri pojem časa razdeli na osem različnih vrst časa: trajnega, varljivega, brezciljnega, cikličnega, zamudnega, izmeničnega, naprednega in eksplozivnega. S tem želi zajeti vso pojavno kompleksnost pojmovanja časa in hkrati razkriti njegovo strukturo v okviru sodobne, razslojene družbe ter poudarja, da je družbeni čas v družboslovju analitično povsem drugačen od linearnega kvantitativnega, homogenega časa ure, ker sploh ni vedno merljiv oziroma se ga sploh ne da kvantificirati.

Sočasno Moore (1963 v Kragelj 2009, 19–20) uvede funkcionalistični pristop k obravnavi časa, ki je sicer izrazito družbosloven, a hkrati vezan na naravoslovno pojmovanje časa, torej čas, ki se ga da kvantificirati (meriti, deliti, seštevati). Moore čas razume kot objektivno družbeno danost, opredeljeno z mehanizmom ure in s katero vsak posameznik lahko razpolaga po svoje. S tem vzpostavi novo podobo družbenega pojmovanja časa, in sicer v obliki človeškega vira oziroma omejene družbene dobrine. Za Moora je čas osnoven človeški vir, s katerim vsak posameznik do neke mere razpolaga, hkrati pa predstavlja temeljno sredstvo oziroma način, prek katerega posameznik organizira svoje družbeno življenje. S tem teoretskim pristopom k času ta postane blago, ki se ga meri z uro, ki ima svoje vrednosti, in ki se ga porablja za različne namene (različne družbene aktivnosti). Moore na podlagi materialističnega razumevanja časa razvije tri časovne dimenzije, ki služijo kot analitično orodje za proučevanje vloge časa v družbi in časa v družboslovju na splošno. Te so: sinhronizacija kot usklajevanje istočasnih dogodkov in delovanja posameznika v času; zaporedje ali red kot potreba po določenemu redu oziroma ureditvi dogodkov v času ter tempo kot frekvenca dogodkov v določenem časovnem intervalu (Hassard 1990, 5 v Kragelj 2009, 20). Moore z izpostavo predvsem objektivnih družbenih značilnosti časa združuje v temelju nasprotni pojmovanji časa: kvalitativno (družbeno) in kvantitativno (astronomsko, fizikalno) pojmovanje ter raziskuje odnos med njima. Prav za to podobo kvantitativnega objektivnega iztekajočega časa se zdi, da je še najbližje prevladujočemu razumevanju časa, ki je zasidrano v zavesti posameznikove sodobne družbe.

Nadvlada takšnega materialističnega pojmovanja časa ima dolgo zgodovino. Oblikovalo se je postopoma skozi različne faze v razvoju zahodne civilizacije in se dokončno vzpostavilo v času industrijske revolucije, ko z uveljavitvijo kapitalističnih družbenih odnosov pojmovanje časa tudi uradno dobi status blaga s svojo vrednostjo (Thrift 1980 v Kragelj 2009, 20).

2.2 DOŽIVLJANJE ČASA

Z vidika kateregakoli posameznika (zaveznega, zaznavnega in dejavnega), ki deluje v smiselnem okolju oziroma v njegovem vsakdanjem življenjskem svetu («lifeworld», Schutz in Luckmann 1973), se struktura vsakodnevnega časa prikazuje kot enotnost treh dimenzij: preteklosti, sedanjosti in prihodnosti (Roche 1990). Vsi sociologi se strinjajo, da človeškega stanja in družbenega življenja ni mogoče razumeti brez upoštevanja časa kot preteklosti, sedanjosti in prihodnosti (Adam 2010, 59). Mead je zastavljal ontološka vprašanja in je na realnost gledal kot na preteklost, sedanost in prihodnost, Schutz pa je raziskoval epistemološki status preteklosti, sedanjosti in prihodnosti ter njihovo vlogo v konstrukciji znanja ter želel te dimenzije razumeti fenomenološko.

Mead se je v *Philosophy of the Present* osredotočil na pojav »zdaj« glede na tisto, kar je bilo v preteklosti, nato pa je te misli navezal na svoje delo o naravi družbenosti. Osredotočil se je izključno na čas v predmetih, dogodkih, vidikih ali vlogah; abstraktnemu času ur ali koledarjev pa je odrekel status realnosti, saj jih je obravnaval zgolj kot družbeni dogovor (Adam 2010, 59). Dejanj posameznika ne razume kot delovanja v že obstoječem času, ampak kot pojavne dogodke, ki najprej ustvarjajo sedanost z vključevanjem preteklosti¹ in prihodnosti (Mead 1969, 264 v Bergmann 1992).

Za Meada je vir časa v tem procesu oblikovanje preteklosti in prihodnosti. Kar se je zgodilo, ima posledice v vsem, kar se dogaja, prihodnji potencial pa nam pove, kaj se dogaja v sedanjosti. V nasprotju z objektivističnimi pogledi na čas je Mead čas razumel v navezi z nastajajočim dogodkom. Viri časa niso minevanje, gibanje in merjenje, temveč nastajanje. Brez nastajanja čas ne more obstajati niti kot merljiva količina. Mead je čas razumel interaktivno in intersubjektivno umeščenega. Njegov pristop tudi ne dopušča nobenega

¹ Mead je pojasnil, kako je bila preteklost pojmovana kot fiksna, kot nekaj, česar ni mogoče spremeniti. V načinu, na katerega se preteklost ohranja, priključuje in izbira, pa je ta podvržena spremembam in jo je zato mogoče obravnavati tako hipotetično kot prihodnost. S stališča ponavljajoče se sedanjosti se preteklost stalno poustvarja in na novo formulira v drugačno preteklost. To pomeni, da preteklost nima nobenega statusa, razen v navezi s sedanjostjo. Mead je nadalje trdil, da se naša preteklost stalno rekonstruira glede na prihodnost. Samozavedno dejanje potemtakem temeljno zajema tako preteklost kot prihodnost. Razteza se preko neposrednega zaznavnega horizonta in se zapolni s spomini in pričakovanja polno domišljijo. Realna preteklost nam je, kot realna prihodnost, nedostopna (Adam 2010, 60).

krovnega univerzalnega časa, saj mora biti vse, kar vemo, narejeno z vidika organizma, ki ve, meri ali datira. Mead je trdil, da sta urin in koledarski čas lahko objektivna, a ta eksterno določen čas nikoli ni neodvisen od vidika znalca. Dejstvo, da je ta čas abstrakten po vsem svetu na tako specifičen način, povzroča, da ta abstrakcija časa ni nič manj odvisna od odnosa vsakega porabnika (Adam 2010, 60–61).

Schutz je s fenomenološkim pristopom izhajal iz dejanja kot izhodiščne točke, posebej pa se je osredotočil na izkušnjo in sestavo intersubjektivne, smiselne zavesti (Adam 2010, 61). Trdil je, da je dejanje lahko znano samo v spominu, potem ko je izvedeno. Prepoznavanje dejanja kot dejanja – preteklega ali prihodnjega – zato zahteva refleksijo. Za razliko od dejanja pa je delovanje močno povezano s sedanostjo. Gre za proces, usmerjen naprej in projektno orientiran. Delovanje je vedno projicirano in doživeto v tekočem procesu (Bergmann 1992). Schutz želi pokazati, da je tok zavesti vedno v načinu delovanja, tudi med refleksijami na pretekla ali zamišljena dejanja. Vidike preteklih dejanj je treba tudi izbrati iz neizmernosti celote preteklih in potencialnih dejanj. Schutz je trdil, da izbiramo znotraj horizonta družbenih povezav in ustvarjamo vzročne povezave in racionalizacije. Poleg tega, da izbiramo, tudi razvrščamo glede na prioritete in zaporedja s sklicevanjem na hierarhijo vrednot in potreb. Izbira, določanje prioritete in razvrščanje tako sestavljajo del samoumevnih strategij, ki jih posamezniki uporabljajo v rutinskem medsebojnem delovanju dejanja in delovanja. Te časovne strategije so tako vezane z družbeno pogojenim skupnim naborom znanja, z jezikom in s kolektivnim sistemom pomembnosti. Posamezniki se v tem svetu zdravega razuma orientirajo iz osebne časovne perspektive, kjer sta dejanska tukaj in zdaj osrednji referenčni točki, iz katerih sledijo vse druge orientacije. To pomeni, da so posamezniki prizemljeni v subjektivnem času, istočasno pa so ukoreninjeni v intersubjektivni realnosti zdravega razuma (Adam 2010, 61–62).

Fenomenologija se ukvarja z načinom konstruiranja subjektivne realnosti in osmišljanjem zaznavnega sveta. Schutz (1962 v Muzzetto 2006) je rekel, da so vsakdanje izkušnje tiste, ki življenju dajejo večji smisel kot objektivna percepcija realnosti. Primer tega je, kako doživljamo čas subjektivno: čeprav smo zatopljeni v nenehen tok izkustva, to razdelimo v ločene in merljive časovne enote, kot so minute, ure in dnevi. Skušamo tudi doseči, da uskladimo subjektivno doživljanje časa z drugimi posamezniki, da dosežemo intersubjektivno skladnost – skupen sporazum, kaj se dogaja. Iz tega razloga smo izumili objektivno kulturo, po kateri lahko orientiramo individualne percepcije. Ure so del te objektivne kulture, ker nam pomagajo koordinirati naše urnike. Čeprav so čas po uri, urniki in delovne ure družbeno

konstruirani, se nam lahko zdijo objektivno resnični, brez vprašanja: čas je materializirana družbena struktura (Berger in Luckmann 1967).

Musek in Pečjak (1993, 95) pojasnjujeta, da v organizmu ni posebnih organov za dojetje časa. Človek se ga zaveda zato, ker dražljaji delujejo na čutne organe katerekoli modalnosti manj ali dalj časa, pri čemer so zelo pomembna čutila v notranjih organih, ki jih dražijo procesi v organizmu. Pomembna je tudi posameznikova dejavnost v okolju (npr. hoja), ker je od nje odvisno, kako dolgo in v kakšnih intervalih delujejo dražljaji. Pomemben vpliv pa imajo tudi motivi, na primer želja, da bi nekaj čim dalj trajalo.

Adam (2010) razlikuje med tremi glavnimi načini, po katerih doživljamo čas v vsakdanjem življenju:

- *telesni čas*: odraža biološke cikle rojstva, smrti in reprodukcije, ki oblikujejo in osmišljajo posameznikovo življenje. Izkustvo določenih življenjskih dogodkov vpliva na telo in življenje se strukturira okoli ciklov spremembe telesa;²
- *čas, merjen po uri*, je abstrakten prikaz časa, kot je merjen v sodobnih zahodnih družbah. Je družbeno konstruirana ideja, ki reflektira nagnjenost k racionalnemu merjenju in minevanju časa v linearnem smislu ter ga tako tudi razumemo;
- *družbeni čas* je čas, ki je razumljen, uporabljen in kontroliran na družbeni ravni in oblikuje posameznikovo življenje. Predstavlja družbeno organizacijo časa in kako posameznik deluje v času. Vključuje navade, ponavljanja in ritme, ki ponazarjajo vsakdanje življenje ter izražajo tempo in hitrost. Skušamo ga uravnavati s pomočjo urnikov in rutin.³

² Na primer merimo proces staranja, kako drastično se naše telo spreminja; če se staramo počasi, pomeni, da se staramo dobro, s skoraj zaznavno spremembo v katerem koli času. Nasprotje pa je nosečnost, ki telesu predstavlja izrazit, časovno omejen in kratkoročen proces spremembe, ki ga ženske pogosto doživljajo v smislu časa (Warren in Brewis 2004). Noseče ženske lahko merijo svoj proces v smislu dni (280), tednov (40) ali mesecev (9). Pri nosečnosti je preobrazba telesa relativno zelo hitra, časovno strukturirana, doživljanje časa pa pogojeno z biološkim ciklom.

³ Adam (2010) domneva, da je družbeni čas očitni tudi v načinu, kako gledamo na naše prednike in kulturno zgodovino: imeti občutek za družbo, raztezanje v preteklost in prihodnost omogoča, da bolje razumemo svoj prostor v družbi.

Southerton (2006) izpostavi, da je samo doživljanje časa časovno organizirano, ko se gibamo med različnimi dejavnostmi ali navadami skozi dan. Nanašajoč se na Fine (1996, 55 v Southerton 2006), domneva, da je pet dimenzij časa, ki oblikujejo doživljanje tega:

1. *periodičnost* (ritem) – razdeljenost časa v ritme, ki se ponavljajo,
2. *tempo* (hitrost) – intenziviranje časa, ki se v pozni moderni zelo spreminja,
3. *sinhronizacija* (koordinacija) – usklajevanje dela in družine, usklajevanje nalog in obveznosti ipd.,
4. *trajanje* (koliko časa nekaj traja) – časovna predstava o tem, koliko časa nekaj traja,
5. *sekvenca/sosledje* (red, po katerem delamo stvari) – glede na družbene strukture naredimo red, po katerem delamo stvari, ki si logično sledijo.

Te časovne dimenzije tvorijo časovne ritme in časovno strukturiranost vsakdanjega življenja. Pogosto ena dejavnost odraža več dimenzij časa.

Heimann (1982) pa dojetje časa pod vplivom dela opredeli z dvema dimenzijama: *časovno racionalnostjo* in *časovno perspektivo*.

V dimenziji časovne racionalnosti je čas redka dobrina, ki mora biti razporejena in o kateri je treba sprejeti odločitve glede njenih možnosti uporabe. Dojetje časa kot omejenega nastane z različnimi možnostmi uporabe časa po eni strani in posameznikovo sposobnostjo razporejanja časa po drugi strani, kar vodi v spoznanje o njegovi načrtni, gospodarni uporabi in oblikovanju. Časovna racionalnost vsebuje predstave, kako naj bo sedanjost v prihodnosti – kako naj bo omejen čas uporabljen. Razlike doživljanja časa posameznikov se lahko v tej dimenziji pojavijo iz različnih predstav o omejenosti časa.

V dimenziji časovne perspektive so dejanja vedno vezana na čas, saj so posledica preteklih dogodkov in hkrati predpostavljajo, da lahko iz prihodnosti napravijo sedanjost. V tem smislu je možno govoriti, da obstaja sosledje (smiselno zaporedje) med preteklimi, sedanjimi in prihodnjimi dejanji. Dojetje časa v tej drugi dimenziji vsebuje torej predstavo o tem, v kolikšni meri preteklost vpliva na dejanja sedanjosti in pričakovanja, kako bodo sedanja dejanja vplivala na prihodnje dogodke. Časovna perspektiva vsebuje predstavo sedanjosti, povzeto iz preteklosti in prihodnosti. Razlika v doživljanju časa posameznikov v tej dimenziji se lahko pojavi iz različno globoke predstave o preteklosti in prihodnosti.

Posameznik sicer ni sposoben vsakič znova odločati o vseh možnostih uporabe časa niti uvrstiti (razporediti) vseh dogodkov in sprememb, vseh pričakovanj in možnosti na eno

časovno premico v jasno zaporedje. Zato je treba možnosti razporejanja časa omejiti, nujno morebitnih odločitev o uporabi časa in nevarnost preobremenitve osebne časovne strukture pa preprečiti. To se lahko doseže z vnaprej vsiljenimi določenimi ritmi, poteki časa, ki so vezani na širšo, družbeno časovno strukturo. Družbena struktura časa nastane z družbenim ovrednotenjem dejanj ali z ustvarjanjem individualnih navad in rutin posameznih dogodkov⁴ (Heinmann 1982).

2.3 ČAS IN DRUŽBENI RED

Časovna struktura s tremi dimenzijami (preteklost, sedanjost, prihodnost) časovnega zavedanja je lahko poimenovana primarna ali osebna. Upoštevati pa je treba tudi sekundarne strukture, ki jim lahko rečemo javne. Te so vezane na primarno strukturo in imajo opravka s kategorijami in merili časovne sedanjosti katerekoli skupine, kulture ali civilizacije. Za naš namen in za namen življenja v sodobni družbi so te sekundarne javne strukture, v katere smo vsi socializirani, sestavljene iz spretnosti in interesov, značilnih za sodobno zahodno družbo, kot so »povedati, koliko je čas«, glede na uro in koledar in »spremljanje časa«, kajti časa ni mogoče misliti brez procesov, s katerimi ga razmejujemo in merimo (Durkheim 1912 v Adam 2010, 88). Te spretnosti (veščine) in interesi vključujejo sinhronizacijo osebnih dejavnosti z urniki in časovnimi meritvami glavnih institucij in organizacij, v glavnem tistih, ki so zaposleni (Roche 1990).

V nadaljevanju bomo tako predstavili časovne prakse, ki izhajajo iz vedenja o času in služijo za strukturiranje, urejanje in sinhroniziranje družbenega življenja, njegovo regulacijo in uvedbo časovne discipline.

2.3.1 KOLEDARJI

Družbena regulacija časa se pojavi na več ravneh; reflektira vzajemnost reda makro družbenih vzorcev in izkustvene mikro družbene rutine. Minevanje časa merimo z leti, desetletji in stoletji ter s tem sedanji dan umestimo v zgodovinski kontekst. V judovsko-krščanskem svetu

⁴ Mehanizmi, ki se iz tega razvijejo, na tem mestu ne morejo biti posamezno osvetljeni. Za oceno vpliva brezposelnosti na dojetje časa je vendarle pomembno, da so časovna racionalnost kot tudi časovna perspektiva in pričakovanja o prihodnosti bistveno sooblikovani z delom in poklicem (Heinmann 1982).

so stoletja razmejena s »pred« ali »po Kristusu«. Tako je pomen let posameznika določen z njihovo časovno zvezo, ki se nanaša na dogodek. Stoletja tvorijo tisočletja, opredeljena z vero, kot samoumevna realnost za verne in neverne. Posamezniki se morajo naučiti pravil, da se vključijo v kulturo, in kršenje teh pravil ni tolerirano. Normativne prakse oblikujejo našo zavest o času in njegovo minevanje ter uveljavljajo »viden, vendar neopažen« pritisk na nas, da sledimo pravilom.

Koledarji, ki so najbolj očitni način razporejanja časa, merijo minevanje časa v obdobju enega leta, čeprav se tudi dolžina leta po kulturah, religijah in družbenih skupinah razlikuje. So nam samoumevni in letnice so nam zelo pomembne v vsakdanjem življenju. Koledar osmišlja vsakdanje življenje, saj z datumi referiramo pomembne dogodke. Durkheim (1912 v Scott 2009) trdi, da pomembnost takšnih tradicij, posebej religioznih, leži v načinu, v katerem ustvarjajo rituale, ceremonije in redne dogodke, ki združijo ljudi. Koledarski dogodki odsevajo kulturno deljena prepričanja in vrednote ter njihovo udejstvovanje vsako leto okrepi predanost posameznika k njegovi družbi (Scott 2009).

2.3.2 URNIKI

Zerubavel (1981) trdi, da je naše doživljanje časa dogovorjeno: ne moremo ga razumeti zunaj kulturnih norm in pravil, ki so družbeno konstruirane. Pravi tudi, da mogoče ni nobene objektivne osnovne realnosti, kot je čas, sta le naša predstava in zaznavanje tega. Na primer sedemdnevni teden z dogovorjeno strukturo petih delovnih dni in dvema nedelovnima je osnovna arbitrarna delitev časa, ustvarjena, da služi človeškim potrebam. Ta urejena struktura deluje na mikroravni skozi urnike, ki uravnavajo posameznikov čas. Te »mikroskopske časovne enote« (Zerubavel 1981, 31) razdelijo dan na ure, minute in sekunde, ki morajo biti v smiselnem razmerju z določeno nalogo. Urniki so pojavi, ki posebljajo idejo sledenju pravil: razumemo jih v smislu, da nas vodijo do naših nalog in odgovornosti, poleg tega vsilijo strukturo v naš dan s tem, ko nam povejo, kje naj bomo ob katerem času. Urniki urejajo dejanja posameznika skozi čas in prostor ter s tem izražajo družbeni red. Foucault (1977 v Scott 2009) je to imenoval disciplinski mehanizmi, če prikazujejo obliko družbenega nadzora, ki je razpršena in brezosebna⁵. Sprva se to zdi strogo in kaznovalno, saj zatre posameznikove

⁵ Morda ni posebnega človeka, ki bi nas prisilil, da vstanemo, jemo ali delamo ob določenem času, ampak vseeno to počnemo, ker smo ponotranjili normativne urnike. Disciplinski mehanizmi usmerjajo naše delovanje,

interese in nagnjenja ter postavi družbeni red nad vse. Možno je, da nekateri posamezniki te omejitve v nekaterih totalnih institucijah (Goffman 1961a v Scott 2009), kot so zapori in psihiatrične bolnice, mogoče doživljajo negativno⁶ in kot represivno obliko nadzora. Po drugi strani pa bi lahko bile videne pozitivno, saj strukturiranost olajša delovanje posameznika in omogoča moč: lažje je slediti eksterno vsiljenemu urniku, ki odvzame odgovornosti (o odločanju, kdaj, kje in kako narediti stvari) posamezniku⁷, saj v primeru neracionalno uporabljenega časa nima občutka krivde. Sartre (1957/1943 v Scott 2009) je trdil, da takšno delovanje kaže držo neodkritosti, saj posameznikom dovoli zanikanje, da imajo bistvene odločitve o tem, kako živeti svoje življenje. Posamezniki si prizadevajo načrtovati in razporejati čas, ker ustvarjanje rutin in predvidljivosti blaži vprašanja eksistence.

Nesledenje urniku je lahko zelo vznemirjajoče in lahko povzroči občutek tesnobe. Tisti, ki so samozaposleni ali delajo v podjetjih, ki ne zahtevajo rednih delovnih ur (kot so umetniki, pisatelji in akademiki), se pogosto znajdejo pod pritiskom, ker se ne morejo disciplinirati. Tisti, ki delajo po določenem delovnem času, imajo jasno razmejitev med delom in prostim časom, kar jim dovoljuje, da si vzamejo upravičen prosti čas (Scott 2009).

Večji problemi pri strukturiranju časa in s tem povezane posledice se lahko pokažejo pri nezaposlenih (študentje, gospodinje, upokojenci) in še večje pri brezposelnih, ki jih obravnavamo v tem delu.

naše telo skozi prostor in čas. Vzpostavlja se disciplinski mehanizem s časom; predvsem v zahodnih družbah temu sledimo in se ne sprašujemo (Scott 2009).

⁶ Posameznik jih lahko doživlja negativno tudi v vsakdanjem življenju, saj lahko dajejo občutek omejene svobode; moramo se prilagajati in usklajevati.

⁷ To tudi pojasni, zakaj ujetniki totalnih institucij včasih doživijo tisto, čemur je Goffman (1961 v Scott 2009) rekel »osvobojen strah«, malo pred tem, ko so odpuščeni iz totalnih institucij. To je, da sabotirajo svojo lastno zdravje (recimo, da se poškodujejo), da so potem dlje zadržani, ker jih straši ideja, da bi si morali sami vzpostaviti pravila in rutine. Ko posameznik zapusti totalno institucijo (na primer zapor ali psihiatrično bolnišnico), si mora ponovno strukturirati življenje, kar lahko vzbuja tesnobo.

2.3.3 ČAS PO URI

Urin čas je dogovorjen čas, ki je merjen z 12- ali 24-urnim intervalom. To je umetna enota časa, čeprav se zdi, da prikazuje naraven cikel dneva.⁸ Urin čas predstavlja človeško željo po merjenju, kvantificiranju in nadzoru sveta (časovna delitev) ter pospešitvi koordinacije družbenih dejavnosti. V ozadju so ideje racionalnosti, učinkovitosti in naravnosti na nek učinek/proizvod.

Thompson (1967) ugotavlja, da je vdanost urinemu času posebnost modernih zahodnih družb, ker poseblja vrednoto racionalnosti, učinkovitosti in kalkulacije. Točnost in spremljanje ure sta videni kot moralni vrline, zato se zamujanje smatra kot negativno (Shaw 1994). Kot je Weber (1985/1904–5 v Scott 2009) slavno pokazal, so te vrednote bile pomembne v protestantski delovni etiki, ki je vodila v vzpon industrijskega kapitalizma na zahodu. Franklinovo geslo »čas je denar« je vodilo zgodnji kapitalizem, da posamezniki delajo več in dlje, da do skrajnosti povečajo dobiček. S tem so se oblikovale vrednote točnosti in marljivosti; posebej pri tovarniških delavcih, saj so pričeli beležiti čas prihoda in odhoda z delovnega mesta, s strogim kaznovanjem tistega, ki je zamujal.

V pozni modernosti pride še do večje intenzivnosti tempa. Posamezniki si racionalno razporejajo čas po uri ter si prilagajajo delo in prosti čas, med katerima postavljajo jasne meje. Nekateri posamezniki pa se osredotočajo na delo, ki ga morajo opraviti. Veliko posameznikov dela prek zaposlitvenega časa, ker je poudarek na kvoti dela, ki ga morajo opraviti, in ne na uri.

Te vrednote in obvezni rituali se nadaljujejo še danes v sodobnih družbah. Večina ljudi, ki delajo pod nadzorom, se čuti obvezane vlagati presežek v delo (angl. *putting in the hours*). V strukturi se kažejo vrednote po racionalnem načinu časa, merjenju in koordinaciji. Velik del našega življenja je nadzorovan (Scott 2009).

⁸ Telesna ura čas določa samodejno, in to nam je prirojeno. Telesni čas ima dnevni cikel v povprečju med 24,5 in 26 ur (Klein 2009, 27).

S spreminjajočimi se vzorci dela vdanost v urin čas mogoče postaja manj toga. Westenholz (2006) je v svoji danski študiji IT-delavcev našla naslednje štiri različne načine odziva na te norme:

1. *orientacija na uro* (angl. *clock timers*) – konvencionalen način, pri katerem posamezniki zaznavajo svoj dan kot delo-dom. Postavljajo si jasne meje: sledijo dogovorjeni, institucionalni strukturi delovnega dne in jasno razlikujejo med časom, ko so v službi, in zunajdelovnim časom (jutra, večeri, vikendi);
2. *orientacija na naloge/delo* (angl. *task timers*) – dela ne omejujejo na delovni čas (8 ur) in ga podaljšajo. Orientirajo se na delo in nehajo delati, ko delo dokončajo, ker je kvota dela, ki ga morajo opraviti, ogromna. Ne razlikujejo jasno med delom in prostim časom;
3. *kombinacija orientacije na delo in uro* (angl. *blurred timers*) – včasih delajo več ur, drugič manj;
4. *delo prek ure* (angl. *invaded clock timers*) – pomembna jim je meja med delovnim in prostim časom, vendar v praksi delajo več, ker ne opravijo vsega dela v določenem času.

Westenholz (2006) trdi, da se s tem vzpostavijo osebne in časovne identitete, ko se zaposleni identificirajo s svojim vedenjem do dela. Posameznik morda zamenja časovno identiteto, če se premakne v novo službo ali če se mu spremenijo prioritete. Na primer samski dela več kot nekdo, ki ima družino.

2.3.4 RAZLIKE PO SPOLU

Urniki, načrtovanje in doživljanje urinega časa so pomembni pri ustvarjanju dnevnega ritma. To je najbrž najbolj očitno v primerjavi moških in ženskih dnevnih rutin, v katerih se odsevajo vzorci plačanega in neplačanega dela. Sfera vsakdanjega življenja je bila tradicionalno povezana z domačnostjo in ženstvenostjo (Felski 1999), kar vpliva na žensko doživljanje časa. Davies (1990 v Scott 2009) domneva, da ženske, ki so doma, čas doživljajo ciklično, ta je osnovan na neskončnem ponavljajočem se opravljanju domačega neplačanega dela med tednom, medtem ko moški, ki delajo zunaj doma in opravljajo plačano delo, čas doživljajo linearno, kot serijo edinstvenih/pomembnih izzivov vsak dan, ki zagotavljajo priložnosti za smiselne dosežke.

Z naraščajočo raznolikostjo v strukturi in sestavi gospodinjstva je pomembno vprašanje, kako uporabni so ti modeli v 21. stoletju družbe. Ali se doživljanje časa razlikuje po osnovnih spolnih razlikah ali z družbeno definiranimi vlogami hranilca/hranilke družine in gospodinjenja, ki ju lahko privzameta oba spola? Razlike moramo obravnavati tudi glede na družbene spremembe, saj se ženske zaposlujejo in se zabrisujejo tradicionalne percepcije. Silva (1999) trdi, da razlike v moški in ženski uporabi časa niso zaradi spola kot takega, ampak bolj zaradi njihove različne vpetosti (praktično in emocionalno) v domače delo, kot so gospodinjstvo in varstvo otrok. Poleg tega ugotavlja, da nekateri moški preživijo doma toliko časa kot ženske, vendar zato, ker so samozaposleni in delajo od doma, ne ker bi ostali doma in gospodinjali. Medtem pa imajo tiste ženske, ki opravljajo plačano delo od doma, dnevne rutine podobne moškim, ki delajo od doma, in ne ženskam, ki so gospodinje. Ženske v Silvinem (1999) vzorcu so čas opisale bolj v cikličnem smislu kot linearnem, ker so verjetno bolj »multitasking« delovne mame, ki žonglirajo med zahtevami plačanega in neplačanega dela. Zdi se tudi, da je doživljanje časa pri ženskah pogojeno z družinskimi odnosi, saj čas preživljajo v skrbi za partnerja in otroke, ki jim podrejajo svoje potrebe. Moški v vzorcu pa so čas občutili bolj instrumentalno, v smislu dejavnosti in dosežkov. Izjema so bili samski očetje, ki so tudi govorili o doživljanju časa, ki je pogojen z družino, kar je okrepilo tezo, da so razlike v dojetju časa posledica različnih življenjskih stilov in okoliščin, ne pa spolnih identitet.

Razlike so torej odvisne od narave dela, zato ženske, ki po navadi opravljajo več del hkrati, čas doživljajo bolj ciklično. Moški dajejo prednost karieri in ne družini kot ženske in so bolj osredotočeni na eno delo, zato čas doživljajo bolj linearno. Če je moški doma, čas dojema tudi bolj ciklično. Kažejo pa se stereotipi v razumevanju tradicionalne delitve dela.

Prav tako Sullivan (1997) v svoji študiji ugotavlja, da moški in ženske doživljajo čas različno in da so tradicionalne razlike po spolu obstale tudi v gospodinjstvu z enakopravno porazdelitvijo domačega dela, kjer so se ženske ponovno prikazale kot uspešne »multitaskerke«. Crompton (1999) pa ugotavlja, da čeprav se povečuje število žensk, ki opravljajo plačano delo, osnovne razlike po spolu ostajajo, saj moški več časa posvetijo zaposlitvi kot ženske, ki iščejo čas za družinske obveznosti. Na doživljanje časa imajo torej vpliv prioritete posameznika. Poleg tega je možno, da moški uživajo bolj svobodni prosti čas, medtem ko ženske poskušajo svojega sinhronizirati z obveznostmi otrok (Southerton 2006).

2.3.5 RAZREDNE RAZLIKE

Družbeni razred lahko tudi v splošnem vpliva na doživljanje časa. Preobrat trenda, opažen v 19. in zgodnjem 20. stoletju, je, da imajo tisti v višjem razredu in z bolj plačanimi službami daljše delovne ure od tistih v nižjem razredu oziroma manj plačanih poklicih (Gershuny 2000). Delavci srednjega razreda večinoma delajo dolgo, zunajzaposlitveni čas pa preživijo z družino. V študiji Silve (1999) so bile razredne razlike jasne poleg gospodinjsko razdeljenega dela. Silva (1999) ugotavlja, da ima srednji razred drugače strukturiran čas in pride do sprememb pri spolnih vlogah, saj je mož doma, žena pa dela. Tudi angleška študija (Brannen 2005) je pokazala razlike po razredu pri usklajevanju dela in družine, ki predstavljajo razlike pozne moderne. Pri srednjem razredu pride do večje verjetnosti spremembe vlog. Usklajevanje dela in družine je predvsem problem srednjega razreda. Brannen (2005) opazuje, da upravljati delovno-družinsko ravnovesje postaja bolj primerno vprašanje za ženske srednjega razreda, ker se delovne ure v bolj plačanih službah povečujejo. Prestrukturiranje delovnega časa z bolj prilagodljivimi delovnimi urami, delom med vikendi in nočnimi izmenami ustvarja pritisk na vse člane gospodinjstva (Fagan 2001). Razlike po družbenem razredu lahko določijo obseg, do katerega imajo zaposleni avtonomijo, da se pogajajo za delovno-časovne vzorce, kar ima učinek na časovni ritem gospodinjstva kot tudi obseg, do katerega zaposleni zagotovijo družinsko prijazne politike materinskega/očetovskega dopusta (prilagodljiv delovni čas). Družbeni razred torej tudi vpliva na doživljanje in uporabo časa.

2.4 ČAS IN DNEVNE RUTINE

2.4.1 SPREMEMBE V ČASOVNEM TEMPU

Percepcija, da nimamo dovolj časa, je edinstvena v modernih družbah. V predindustrijskih časih si lahko predstavljamo, da so dnevi minevali bolj počasi, z več fizičnega napora in utrujajočim ročnim delom (oboje, plačanim in domačim), manj določenega prostega časa, brez televizije, radia ali drugih zabavnih medijev in malo razpoložljivega dohodka. Dnevno življenje se je osredotočalo na ritme in rutine dela, družine in religije, dnevni tempo pa je bil omejen s cikli narave in urami dnevne svetlobe. Poudarek je torej bil na menjavanju letnih časov in čas je bil dojet na skupinski ravni. Za industrijske in poindustrijske družbe je značilen mnogo hitrejši tempo življenja (Bell 1973). Nove informacijske tehnologije, hitrejši transport, bolj sofisticirani množični mediji in vzpon digitalne dobe so vsi spremenili način,

kako doživljamo čas v vsakdanjem življenju. Ločila sta se čas in prostor ter vedno bolj natančno merimo čas. Dnevi so razdeljeni na ure, minute in sekunde; vse so pomembne; imamo več stvari za početi in za narediti ter manj časa za opraviti vsako stvar. Posamezniki so vedno bolj strukturirani. Poleg tega Robinson in Godbey (1997) opozarjata, da čeprav Američani pravzaprav imajo več prostega časa v letu 1985 kot v letu 1965, se počutijo, da bolj hitijo in da so bolj utrujeni. Southerton (2003) se strinja, da je pritisk potrošniške družbe ustvaril »stiskanje časa«, kjer je zahteva posvečanje več časa delu ter manj časa in več opravil za druge dejavnosti, kar pa zmanjša razpoložljivi čas za socialne stike. Zato domneva, da je občutek primanjkovanja časa in hitenja pogosto doživljanje časa v sodobnih zahodnih družbah.

Na pospešen tempo v modernem urbanem življenju je opozoril že Simmel (1902/03 v Scott 2009), ki opisuje, da čas po uri vlada vsakdanjemu življenju, hitenje ljudi s sestanka na sestanek, organiziranje dnevnega urnika in skrb, da so stvari narejene pravočasno. Vzpostavljata se urbano življenje in časovni tempo, s tem pa tudi večja možnost osamljenosti in izoliranosti posameznika. Opozarja, da čeprav bi življenje v mestu lahko bilo vznemirljivo in dinamično, je zaradi hitenja in časovne nasičenosti osamljeno in neosebno.

Giddens (1991) opozarja na premik v novo fazo modernosti – pozno modernost. V pozni moderni sta se čas in prostor ločila, kar je povzročilo vrsto pozitivnih posledic: gibanje med časovnimi in družbenimi prostori, ki so bolj široki, kot so kadarkoli bili; potovanje po zraku dovoljuje prečkanje časovnih pasov; 24 ur odprte trgovine, ki omajajo dogovorjeni čas; internet, ki omogoča komunikacijo kjerkoli in kadarkoli. Spremenjena družbena organizacija je ustvarila novo doživljanje časa kot nečesa zunaj fizičnega, omejeno od prostora in neodvisno od družbenih odnosov. Družba kot celota je postala samorefleksivna glede identitete, tveganja in mej, posamezniki znotraj družbe pa so povzeli podobno vedenje v svojih življenjih. Čas je nenadoma postal nekaj, kar lahko nadziramo, ker lahko izbiramo, kako se bomo gibal med časovnimi pasovi in kako spopadali z minevanjem časa. To ima dve plati: življenje olajša ali povzroči pritisk.

Nowotny (1996) opaža, da se zavedamo neskončnih možnosti, v katerih lahko upravljamo naš čas bolj učinkovito, in časovno-prostorske meje so nas pripeljale do tega, da napolnimo vse več dejavnosti v naš dnevni urnik ter pričakujemo, da bomo več dosegli v enem dnevu. Namesto da gremo preprosto v službo, potem domov, pojemo obrok in gremo spat, zdaj

morda poskušamo nakupovati pred službo, iti v telovadnico v našem času za kosilo, ven s prijatelji zvečer in na internet pozno zvečer. Nowotny (1996) domneva, da živimo v »razširjeni sedanjosti«, kjer vsak dan traja dlje in dlje in mi ostajamo zavzeto zatopljeni v naše trenutne dejavnosti. V nasprotju z Giddensom (1991) ne dojema posameznikov pozne moderne, da bi bili samoreflektivni o preteklosti in prihodnosti, ampak domneva, da izgubljam občutek za širšo sliko, saj preprosto nimamo časa razmišljati o tem. Ni več jasne ločenosti med delom in prostim časom, ker si delo nosimo domov. Med tem je nenehen občutek, da hitimo in da nimamo dovolj časa narediti vse, kar bi želeli (Robinson in Godbey 1997). Southerton (2006) je ugotovil, da je družba pod večjim časovnim pritiskom kot v preteklosti. Dnevni ritmi se menjujejo med obdobji hitenja in mirnosti, kar mora biti previdno usklajevano.

Widerberg (2006) potrjuje občutek vsakodnevnega pritiska, saj se je v njeni norveški študiji pokazalo, da imajo ljudje v vseh okoljih občutek, da se jim mudi, posledično pa je utrujenost postala vsakdanji občutek. Domneva, da je to življenje nenehnega delovanja (angl. *life of doing*) gonilna sila pozne moderne, ampak na stroške posameznikovega dobrega zdravja in počutja. Pospešeno življenje ne vključuje le vse več dnevni nalog, ampak tudi pričakovanja jih opraviti v hitrejšem času. Posamezniki morajo vedno biti v optimalni pripravljenosti, zato se soočajo s koordinacijo in z discipliniranostjo, predvsem teles, ki so utrujena. Strukturna reorganizacija delovnih mest z vedno bolj povečanimi zahtevami učinkovitosti, prilagodljivosti in maksimalnega učinka kaže na to, da za vse več posameznikov postaja normalno in samoumevno, da imajo preveč za narediti in da jih spremlja občutek hitenja in utrujenosti. Z odprtjem mej med domom in delom, časom za delo in prostim časom smo ustvarili novi način doživljanja časa.

Levine (2006, 130–149) je na podlagi treh kazalnikov primerjal tempo življenja 31 držav po svetu. Prvič, meril je povprečno hitrost hoje naključnih pešcev, ki so hodili sami v jutranji naglici vzdolž ulice s širokimi pločniki. Ogledovalci izložb so bili izključeni na podlagi tega, ker zapravljajo čas in izbrane ulice niso bile tako preobremenjene (prepolne), da bi gneča posameznike upočasnila. Drugič, hotel je primerjati učinkovitost vsakodnevnih opravil, zato je izmeril čas, ki je potreben za nakup znamke na poštne uradu v lokalnem jeziku, plačilo in prejeti drobiž. Končno, za določitev vrednosti spremljanja časa je v vsakem mestu preveril natančnost 15 ur na stenah bank. Kombinacija teh meritev mu je dala skupno oceno tempa življenja v danem mestu. Države z najhitrejšim tempom so Švica, Irska in Nemčija, z

najpočasnejšim pa Mehika, Indonezija in Brazilija. Celostno gledano, je najhitrejši tempo na Japonskem in v zahodni Evropi, saj 8 od 9 držav z najhitrejšim tempom sestavljajo države zahodne Evrope. Tudi znotraj iste države so variacije lahko ekstremne. V primerjavi 36 mest v Združenih državah Amerike, ki so na lestvici med državami zasedle 16. mesto, se je Boston izkazal kot mesto z najhitrejšim tempom, medtem ko je mesto šovbiznisa – Los Angeles – bilo najpočasnejše. V času študije so države z najhitrejšim tempom bile tudi države z najmočnejšim gospodarstvom⁹. Čim bolj je država industrializirana in čim bolj prevladuje individualizacija tamkajšnjih prebivalcev, toliko hitrejša je življenje (Klein 2009, 182).

2.4.2 UPORABA ČASA

Do zdaj smo pregledali načine, v katerih čas in urniki strukturirajo posameznikovo življenje skozi rituale in rutine, ki jim brez razmišljanja sledimo in jih hkrati tudi ustvarjamo. Zdaj bomo pregledali načine, po katerih razpoložljivi čas ali subjektivno percepcijo tega uporabimo in kako lahko z njim manipuliramo. Čas lahko načrtujemo, prihranimo, uporabimo bolj učinkovito ali ga poskušamo transcendentirati.

Časovno načrtovanje in usklajevanje dejavnosti omogočata več časa za dejavnosti, v katerih uživamo. V Foucaultovih (1975; 1977 v Scott 2009) besedah disciplina, ki jo zagotovi dnevni urnik, ni vedno represivna in nadzorujoča, ampak je lahko kreativna in pozitivna za posameznike, ki se je poslužujejo. Zerubavel (1981) trdi, da vpetost v urnik pripomore, da življenje teče bolj gladko in bolj predvidljivo; omogoča časovno usklajevanje z drugimi posamezniki; razdeli čas med naloge in zmanjša negotovost. Urniki posameznika usmerjajo v prostoru in času, zagotavljajo časovno simetrijo med družbenimi akterji in sodelujejo na mikroravni družbenega reda.

⁹ To vzbudi vprašanje, ali se posamezniki v aktivnem gospodarstvu premikajo hitreje, ker je čas dojet kot večja vrednota, ali je hiter tempo življenja vodil do gospodarskega uspeha. Ni dvoma, da energija in hitrost lahko pomagata nekaterim podjetjem do uspeha, vendar je v nekaterih primerih omejitev, do katere mere lahko hitrost dela poveča trg dobrin. Na primer lahko najhitreje izdeluješ dežnike, vendar če nikoli ne dežuje, kjer živiš, jih nihče ne bo kupil. Zato je razmerje med tempom in brutom domačega proizvoda najbolje videti kot dvosmerno interakcijo. Hitrost pripelje do nekega gospodarskega uspeha, vendar gospodarski uspeh hkrati potrebuje hitrejša posameznika in ustvarja družbo, ki se zanaša na urin čas (Hammond 2012, 21–22).

Časovne vrednote v zahodnih družbah izhajajo iz protestantske delovne etike, ki poudarja racionalnost, učinkovitost, kalkulacijo, in iz kapitalistične primerjave časa z denarjem. Zato lahko pri posamezniku nastane občutek, da mu primanjkuje časa, in si v prizadevanju, da bi ga imel več, pomaga tako, da delo opravlja hitreje, delovne naloge prerazporeja drugim, opravlja več nalog hkrati (multitasking), medtem ko kupuje že pripravljene obroke in se poslužuje raznovrstnih gospodinjskih pripomočkov. Če posamezniku ne uspe opraviti vseh obveznosti, lahko čuti časovni pritisk in se počuti neuspešnega. Posameznik se počuti krivega, če ima občutek, da čas zapravlja ali ne počne nič koristnega, kot da bi vsak trenutek dneva moral biti racionalno izkoriščen (Southerton 2003).

Tudi vikendi in prosti dnevi, ki so organizirani, da zagotovijo prosti čas, ustvarjajo občutek, da jih je treba čim bolj napolniti s koristnimi aktivnostmi. Tako se tudi v prostem času pojavi načrtovanje, usklajevanje kot tudi racionalizacija časa in občutek časovnega pritiska (Larsson in Sanne 2005). V industrijskih družbah je čas porabljen učinkovito tako v prostem času kot v potrošnji in na delu (Jackel in Wollscheid 2007).

Občutku primanjčovanja časa se lahko izognemo z različnimi strategijami. Goffman (1959, 68–69) z načinom reprezentacije sebstva oblikuje koncept »*delati se, da delaš*« (angl. *make work*). Koncept pokaže, kako lahko posamezniki manipulirajo svoje vedenje, in sicer tako, da predstavljajo pojav učinkovite uporabe časa, medtem ko je realnost povsem drugačna. Na primer, ko šef ni prisoten, se uslužbenci pogovarjajo, ko je prisoten, pa aktivno delajo. V 19. stoletju se je na tak način višji sloj žensk moral kazati, da ne dela.

Za mnoge posameznike je manipuliranje časa pozitivno in funkcionalno pri povečevanju količine ugodja, ki ga pridobijo iz danega obdobja časa. Bodisi eno uro porabimo za službene obveznosti bodisi za prostočasne aktivnosti, več kot je v tej uri različnih dejavnosti, boljši bo občutek uspešnosti. Robinson in Godbey (1997, 38) trdita, da je najpogostejši odziv pri občutku pomanjkanja časa *poglabljanje časa* (angl. *time deepening*): tlačenje čim več aktivnosti v nek časovni interval in/ali povečanje učinkovitosti opravljanja nalog, kar daje občutek zadovoljstva in vrednosti. Definirala sta štiri načine poglabljanja časa: hitrejše delo; menjava počasnejših aktivnosti s hitrejšimi; opravljanje več stvari hkrati (multitasking) in večja pozornost za čas pri opravljanju naloge.

Southerton (2003) pa govori o *stiskanju časa* (angl. *squeeze time*). Posameznik si pomaga z različnimi strategijami, da bi zmanjšal občutek primanjkovanja časa: prerazporejanje nalog na druge posameznike; usklajevanje nalog s sodelavci in družino; upoštevanje urnikov in ure; uporaba tehnologij, ki prihranijo čas (mikrovalovna pečica, obrok zunaj doma); racionalizacija dejavnosti. Prav tako pravi, da se intenziteta aktivnosti skozi dan razporeja na vroča (delovno intenzivna) in hladna (manj aktivna, sproščujoča) mesta. Posameznik poskuša stisniti čim več aktivnosti v vroča mesta, da se sprostijo več časa v hladnih mestih, ki predstavljajo kakovostni prosti čas.

Adam (2010, 67–83) pa pravi, da smo razvili različne strategije premostitve napetosti, ki jih časovne strukture vpeljejo v naše življenje – *strategije transcendence časa*. Ko *zanikamo* idejo, da čas mineva (se staramo), se skušamo zoperstaviti tem naravnim ritmom s plastičnimi operacijami, telovadbo, z dieto itd., kar zmanjša naše zavedanje procesa staranja. Čas lahko tudi *ustavimo* z različnimi prostočasnimi dejavnostmi, kot so branje, ročne spretnosti, umetnost, glasba. Te dejavnosti imajo simbolno vrednost, da nekaj pustimo za seboj. Ukvarjanje z osebnim razvojem in rastjo nam osmišlja življenje in vključuje *poznavanje posameznikove usode*. Poskušamo izvedeti več o preteklosti, sedanjosti in prihodnosti, zato rišemo družinsko drevo, beremo horoskope, prakticiramo *feng sui* itd. Te prakse postajajo priljubljene, ker nam napovedujejo, kdo smo in zakaj smo tukaj, ter nas prizemljijo bolj zanesljivo v sedanjost. Prakse časovne transcendence služijo kot blažilec nekaterih strahov, ki bi jih drugače občutili kot nezmožnost nadzorovati minljivi čas.

3 BREZPOSELNOST

Prejšnje poglavje se je v glavnem nanašalo na ritme delovnih dni v nasprotju s časom, preživetim doma, predvsem tistih, ki so zaposleni, saj je zaposlitev osrednja dejavnost posameznikovega vsakdana in s tem strukturira dan zaposlenega, opredeli status in identiteto, povezuje kolektivne cilje z individualnimi in tako ustvari smiselni red vsakdanjega življenja. Brezposelni odstopajo od te standardne organizacije časa in ne sledijo tem dogovorom, strukturi, časovnosti in hitrosti dnevnega življenja, zato lahko čas uporabljajo in doživljajo precej drugače. Kako čas uporabljajo in doživljajo brezposelni, si bomo pogledali v naslednjih poglavjih. Ker sta pojav in doživljanje brezposelnosti odvisna od razumevanja zaposlenosti, bomo najprej opredelili delo in zaposlitev ter pri tem upoštevali dimenzijo časa.

3.1 POJMOVANJE DELA

Antični in srednjeveški filozofi so cenili predvsem miselno dejavnost, ki je predstavljala vzvišeno duhovno snovanje. Tudi drugje je imelo neposredno proizvodno delo nizko družbeno veljavo. Za evropsko srednjeveško plemstvo je bilo delo neplemenito in domena nižjih stanov.

Marx je delo poimenoval kot najpomembnejšo primarno človeško dejavnost, s katero posameznik aktivno spreminja naravo in jo prilagaja svojim potrebam. Posameznik se z delom osvobaja naravne nujnosti in spreminja naravo ter samega sebe in prav zavestno delo in izdelovanje delovnih orodij sta človeka dvignila nad živalski svet. Delo je odigralo poglobitveno vlogo v učlovečenju in je zato temeljna razsežnost človekove eksistence.

Pojmovanje dela ni enoznačno in je tudi odvisno od subjektivnega dožemanja, saj posameznik lahko delo doživlja kot prisilno, nujno, obvezno ali pa tudi kot zadovoljujoče in izpolnitveno. Ne glede na subjektivno doživljanje dela pa je dejstvo, da mora posameznik za obstoj in preživetje delati oziroma mora vsaj del posameznikov v družbi vsaj določen čas delati. Posamezniki morajo torej ustvarjati dobrine in opravljati storitve, s katerimi zadovoljujejo svoje potrebe in potrebe drugih. Potrebe in načini njihove zadovoljitve pa so odvisne od družbenozgodovinskih okoliščin in od položaja posameznika v družbi. Potrebe posameznike

silijo k delu – proizvodnji dobrin in opravljanju storitev – z naraščajočo proizvodnjo pa nastajajo nove potrebe. Čedalje večja proizvodnja raznovrstnih novih dobrin in storitev ter s tem tudi širjenje porabe (zadovoljevanje potreb in želja) sta povezana s kapitalističnim načinom proizvodnje (Barle-Lakota in drugi 2004, 114).

Neka nedvoumna in objektivna opredelitev dela je skoraj nemogoča. Opredelitev dela je namreč vedno družbeno določena, to je značilna za določeno družbo v določenem času. Pa tudi znotraj družbe so lahko nestrinjanja glede vprašanja, kaj je delo. Kar je za nekoga delo (na primer slikanje, prepevanje, šport ipd., ker mu pomeni vir preživetja), je za drugega brezdolje, zabava, prosti čas. Nekatere dejavnosti so vsaj za nekatere posameznike lahko hkrati delo in prosti čas (na primer poslovno kosilo ali spremljanje učencev na ekskurziji). Ali druge dejavnosti obravnavamo kot delo, je odvisno od tega, čigava razlaga dejavnosti ima večjo težo (Grint 2009, 6).

Kljub problematiki pri opredeljevanju dela pa lahko uvidimo, da je delo povezano s časom, ko proizvajamo dobrine in/ali storitve za neposredno ali posredno zadovoljevanje potreb. Delo vključuje posameznikov fizični in mentalni napor, hkrati pa zahteva veščine, spretnosti in znanja, ki so za to potrebna. V vseh družbah in kulturah je delo temelj ekonomskega sistema oziroma gospodarstva, ki ga sestavljajo vse institucije, v okviru katerih potekajo proizvodnja, menjava, delitev in poraba dobrin in storitev. Ekonomske institucije, ki jih lahko enačimo z načini, kako ljudje proizvajajo dobrine in storitve, ter načini, kako poteka njihova delitev dela med člane družbe, pomembno vplivajo na celotno družbeno življenje (Barle-Lakota in drugi 2004, 115).

Nekateri sociologiji trdijo, da je protestantizem igral pomembno vlogo pri oblikovanju sodobne delovne etike. Weber je dokazoval, da so določene oblike protestantizma, zlasti tiste, ki temeljijo na kalvinizmu, spodbudile posebno stališče do dela. Kalvinisti so obravnavali delo kot poklicanost od Boga in so delovali z vdanostjo in obvezo, da bi se prepričali, da jih je Bog izbral za nebesa (Haralambos in Holborn 2005, 186). Protestantška delovna etika je spodbudila veliko bolj pozitivno stališče do dela kot katerakoli prejšnja. Viktorijanski Angleži so spodbudili postavitev dela na raven moralne dolžnosti. Prepričanja viktorijancev o varčevanju namesto zapravljanju denarja, marljivem delu in umirjenem načinu življenja so zelo podobna prepričanjem zgodnjih kalvinistov. Weber je ustvaril povezavo med splošnimi

procesu racionalizacije, puritanskim odnosom do dela in spoštovanjem časa kot dragocenega vira, ki ga je treba razdeljevati ter marljivo in varčno upravljati (Adam 2010, 42).

Predpostavka predvidljivosti in izračunljivosti je postala vidna v zahtevah po točnosti, eni najbolj cenjenih kreposti protestantske etike. Pričakovanje točnosti pomeni samoumevnost dejstva, da lahko ljudje izračunajo in nadzorujejo svoja prihodnja dejanja in da si lahko organizirajo življenja na tak način, da lahko spoštujejo dogovore v vzajemno dogovorjenih rokih¹⁰ (Adam 2010, 44).

Drugi glavni vir modernih stališč do dela najdemo v industrijski revoluciji. Zgodovinar Thompson (1967) dokazuje, da je obsežna industrija na strojni pogon zahtevala uvedbo novih delovnih vzorcev in s tem nova stališča. Navaja tudi, da je predindustrijsko delo vodila usmerjenost k nalogi: potrebe dela so odločale, kdaj in kako marljivo so ljudje delali. Na primer menjavanje letnih časov je uravnavalo poljedelsko delo, medtem ko so tekstilni delavci odločali, kako marljivo so delali in kdaj so končali naloge. Delo in prosti čas sta bila prepletena, zato ni bilo »podlage za konflikt med delom in preživljanjem dneva«.

Z razvojem industrializacije je bilo treba drage stroje stalno uporabljati, da bi poplačali stroške za vzdrževanje, zato so delodajalci skušali in sčasoma tudi uspeli delojemalcem vsiliti predpisane delovne vzorce. Ti vzorci so temeljili bolj na času kot na nalogah. Thomas (1967) pravi: » Čas je vrednota, ne mineva, temveč ga uporabljamo.« Delavci, ki so bili navajeni, da v veliki meri sami nadzorujejo svoje delovne vzorce, so nov delovni čas, kjer je bila poudarjena točnost, doživljali kot zatiranje. Bili so ogorčeni, da morajo delati »na normo«. Prvi lastniki tovarn so imeli precejšnje težave, ko so skušali prepričati ljudi, da se zaposlijo v tovarni. Delavce, ki so jih novačili, so pogosto obravnavali kot delomrzneže in lenuhe. Zato so si prizadevali spremeniti njihovo vedenje in jih pridobiti za sprejemanje novih delovnih vzorcev. Lee in Newby (v Halarambos in Holborn 2005, 186–187) menita: »Delavci, ki so bili

¹⁰ Gre za instrumentalen odnos do prihodnosti in za implicitno prepričanje, da prihodnost ni le izračunljiva, temveč tudi obvladljiva. Ljudje so po večini nase gledali kot na bitja v rokah usode in prepuščena zunanjim silam, ki so zunaj njihovega nadzora. Prihodnosti niso več videli kot domene neznanega, nepoznavnega ali kot ponavljanje podobnega, kot lastnost živih procesov. Namesto tega je uravnavanje točnosti postalo predpostavka za napovedljivo prihodnost, zasnovana na ponavljanju istega, in čas, ki je dovoljeval določanje splošno uporabnih točk v času. Univerzalno racionaliziran in razdeljen, kontekstno nepovezan abstrakten čas je na ta način predpogoj za izračunljiva dejanja in obvladljivo prihodnost. Čas, ki ga kažejo ure kot materialni izraz tega časa, je postal naturaliziran do takšne mere, da je obravnavan kot čas per se (Adam 2010, 44).

vzgojeni po predpostavki 'usmerjenost k nalogi', so bili predmet množične indoktrinacije s strani delodajalcev glede norosti 'zapravljanja' časa, moralne kritike brezdelja, ki je izvirala iz puritanske delovne etike.«

Čas v Marxovi teoriji dela in vrednosti igra bistveno vlogo kot nadzor, regulacija in izkoriščanje delovnega časa. Če naj bi bili delavci plačani glede na čas in ne glede na dobrine in storitve, ki jih proizvajajo, mora čas najprej postati abstraktna menjalna vrednost, ki jo je treba razlikovati od uporabne vrednosti proizvedenih dobrin in storitev (Adam 2010, 39). Marx je pojmoval delo kot temeljno razsežnost človekove eksistence. Prepričan je bil, da posameznik z delom razvija svoje sposobnosti in ustvarjalnost ter s tem, ko ustvarja proizvod, ki ga poprej v naravi ni bilo, lahko doživi največjo srečo in zadovoljstvo. Ko proizvod zadovoljuje tudi potrebe drugih, posameznik izraža svojo humanost in skrbi za druge. Marx pa je poudaril tudi negativne vidike dela kot proizvodnjo dobrin in storitev, saj to vedno poteka v določenih odnosih med različnimi posamezniki, ki pa so doslej, če zanemarimo prvobitno arhaično družbo, vedno bili takšni, da je manjšina posedovala proizvodna sredstva in si na tej podlagi prilaščala rezultate dela tistih, ki niso imeli te lastnine. Ti so prisiljeni delati zato, da bi preživel, in ker poleg tega ne morejo odločati o proizvodih svojega dela, tudi ni mogoče, da bi v delu našli potrditev in zadovoljstvo – se od dela odtujijo¹¹ (Barle-Lakota in drugi 2004, 118).

V sodobni rekonceptualizaciji dela lahko zasledimo premike na treh področjih: v praksi, ki zajema načine organizacije dela, zaposlovanja, vsebine dela (kdo, kaj, kako in kje dela); v percepcijah tistih, ki delajo (njihova pričakovanja, subjektivna ocena centralnosti dela, želje in potrebe, vezane na delo); v percepcijah tistih, ki analizirajo delo – njegovo sedanost in prihodnost (menedžerji, politiki, akademiki) (Kanjuo Mrčela 2002).

¹¹ Odtujitev (alienacija) postane še bolj očitna z menjavo in denarjem kot sredstvom te menjave. Ko proizvodi dela postanejo samo še blago na trgu, sredstvo za to, da se dobi denar, se delavec do proizvoda lastnega dela obnaša kot do tujega predmeta. Za delavce je delo nenaravna, neprijetna dejavnost, brez vsebine, dostojanstva in pomembnosti, vendar pa nujen pogoj za služenje denarja. Zato so lahko posamezniki pri delu nezadovoljni in nesrečni, kajti denar morda ni zadosten pogoj za pozitivno psihično blagostanje (Barle-Lakota in drugi 2004, 118).

3.2 ZAPOSILITEV

Ko je delovna sila postala blago, se je osnovala podlaga za nastanek trga delovne sile, pri čemer so morali biti izpolnjeni določeni pogoji: 1. delavci morajo postati lastniki svoje delovne sile in 2. osvoboditev delavca od lastnine sredstev za proizvodnjo (po Marxu) (Svetlik 1985, 12–13).

Institucionalizacija dela v obliki zaposlitve daje brezposelnosti pravi družbeni in ekonomski pomen. Zaposlitev postaja edina oblika dela, s katero je povezana vrsta materialnih in socialnih pravic, ki posamezniku zagotavljajo ugoden družbenoekonomski položaj (Svetlik 1985, 13–14) in zavzema osrednje mesto v življenju posameznikov. V 19. in prvi polovici 20. stoletja je to veljalo predvsem za moške, z naraščajočim deležem zaposlenih žensk pa to velja tudi zanje (Barle-Lakota in drugi 2004, 117). Jahoda (1982) pomen zaposlitve¹² razloži na podlagi Mertonovih manifestnih in latentnih funkcij. Poleg manifestnih funkcij, ki predstavljajo finančne vire, zaposlitev zagotavlja tudi latentne vire, ki so nenamerne stranske ugodnosti zaposlitve. Jahoda trdi, da se ljudje primarno zaposlujejo v plačano delo, da si zagotovijo manifestne vire, ampak medtem ko so zaposleni, koristijo še pet latentnih ugodnosti: časovno strukturo, družbene interakcije, kolektivne cilje, status in redno dejavnost. Odsotnost zaposlenosti vodi v prikrajšanje manifestnih virov, ampak je izguba latentnih virov vzrok negativnega vpliva brezposelnosti na psihično blagostanje posameznika. Jahoda (1984) trdi, da imajo posamezniki globoko zakoreninjene potrebe po strukturiranju uporabe časa in perspektive, po širjenju družbenega horizonta, po kolektivnem sodelovanju, pri čemer se

¹² V industrijski družbi sta delo kot zaposlitev (pridobitno delo) in poklic postala os življenja: pomen, ki ga je pridobitveno delo dobilo za življenje ljudi v industrijskem svetu, verjetno nikjer ni tako jasen kot takrat, ko se srečata dva neznanca in vprašata: »Kaj pa vi?« in ne odgovorita s hobijem: rejec golobov; ne z versko pripadnostjo: katolik; ne z navezavo na lepotni ideal: saj vendar vidite, imam rdeče lase in velike prsi – temveč z največjo samoumevnostjo sveta, ki s tem odgovorom pravzaprav pade s tečajev, s poklicem: kvalificirani delavec v Siemensu. Če poznamo poklic svojega sogovornika, mislimo, da poznamo njega (njo). Poklic nastopa kot medsebojna identifikacijska šablona, s pomočjo katere ljudi, ki ga »imajo«, ocenimo glede njihovih osebnih potreb, sposobnosti, njihovega ekonomskega in družbenega položaja. Kakor je nenavadno, da osebo enačimo s poklicem, ki ga ima. V družbi, v kateri je življenje nanizano na vrstico poklica, ta dejansko vsebuje nekaj ključnih informacij: dohodke, status, govorne sposobnosti, možne interese, socialne stike itd. (Beck 2001, 202).

počutijo koristne, po pripoznanem mestu v družbi in po redni dejavnosti. Zaposlitev je tista, ki zadovolji te osnovne človeške potrebe.

Z industrializacijo in razvojem kapitalizma se pojavi natančna določitev delovnega časa, posledično je s tem opredeljen tudi preostali čas. V teh procesih se je delo kot proizvodnja dobrin in storitev kakovostno, prostorsko in časovno večinoma ločilo od vseh drugih področij življenja. V predindustrijski družbi takšne delitve niso poznali, saj so se dejavnosti, ki so bile povezane s proizvodnjo dobrin za preživetje, prepletale z drugimi dejavnostmi in z družinskim življenjem. Tako je družina pogosto bila tudi proizvodna enota, delo je bilo lahko tudi družabno srečanje prebivalcev lokalne skupnosti, povezano s pesmijo in z obredi. Delovnega časa ni mogoče natančno vnaprej določiti v okoliščinah, v katerih so dejavnosti posameznikov in njihovo preživetje močno odvisni od naravnih dogajanj, predvsem vremena in menjave letnih časov. Delo se opravi takrat, ko je to potrebno in so za to ugodne vremenske razmere, poleg tega pa tudi ni prave potrebe za to, kajti delo poteka v majhnih enotah, po navadi v okviru družine in se je zato mogoče o začetku in koncu dela sproti dogovoriti.

Sprotni dogovor pa ni mogoč tam in tedaj, ko proizvodnja dobrin večinoma ni več neposredno odvisna od naravnih dogajanj in ko pri njej sočasno sodeluje razmeroma veliko ljudi, ki so zaradi delitve dela medsebojno odvisni, ter ko delo poteka zunaj doma (npr. delo v tovarnah, bolnišnicah, šolah, bankah, uradih itd.). Če naj ne pride do popolne zmede, se potreba po določitvi delovnega časa vsiljuje sama po sebi.

Določitev delovnega časa opredeljuje tudi zunajdelovni čas, to je ves tisti čas, ko posameznikom ni treba biti na delovnem mestu in ga lahko zapolnijo po svoji meri bodisi z različnimi obveznostmi, ki jih je treba nujno opraviti, kot je na primer gospodinjsko delo, bodisi s prijetnejšimi prostočasnimi dejavnostmi. Razlikovati je treba med celotnim zunaj delovnim časom in prostim časom, ki je le del zunajdelovnega časa in predstavlja (razmeroma) svobodno izbiro dejavnosti (Barle-Lakota in drugi 2004, 115–116).

Trendi koncepta dela, ki jih lahko opazimo v zadnjih desetletjih, kažejo na spremembe vsebine dela in načinov opravljanja dela v sodobni družbi. Spreminjanje je prepleteno s trendi, za katere je značilno ohranjanje kontinuitete. V razvitih industrijskih družbah je vse več ljudi zaposlenih v storitvenem in vse manj v industrijskem sektorju; narašča število zaposlenih žensk (posebej v zahodnih gospodarstvih); nova informacijsko-komunikacijska tehnologija

prinaša spremembe v načinu organizacije in opravljanja dela, spreminjajo se načini zaposlovanja in poklicnih/profesionalnih poti (prilagodljivejše oblike zaposlovanja in bolj fragmentirane delovne kariere) (Kanjuo Marčela 2002).

Zaposlitev torej strukturira abstraktno zaporedje časa, praviloma z vedenjskimi nujami, ki so zunaj osebe, in tako se vzpostavi stabilen družbeni red. Posameznik je del oblikovanega družbenega dnevnega ritma in s tem vezan na eksterno časovno strukturo. Ta ritem je določen in razčlenjen predvsem z zahtevami delovnega okolja in zaposlitve. Ker je strukturiranost časa z zaposlitvijo osnova zunaj osebe ležečih nuj vedenja, ima karakter družbenega normiranja. Zaposlitev ne pomeni samo, da je uporabljen del dnevnega časa, določa tudi mejo med delovnim časom in časom po delu; mejo med zaposlitvijo in prostim časom; dnevni red družbenega sobivanja; ureja dnevni in življenjski ritem. Programi množičnih medijev, kulturno življenje, šport ipd. so vpeti v ta dnevni red. Po eni strani se prilagajajo splošnemu družbenemu normiranju življenjskega ritma časa po delu, prostemu času in družabnemu oblikovanju časa, po drugi strani pa delovnemu času v tehnično-organizacijski normirani družbeni ureditvi podjetij in institucij. Obstaja družbeni dnevni red, ki povzroča sinhronizacijo različnih življenjskih ritmov oseb, družbe, kulture in določa ritem družbenega in kulturnega okolja, v katerem je oblikovana osnovna struktura družbeno-kulturne osebnosti (Heinmann 1982).

Pomen te družbene dnevne ureditve (strukturiranja časa) se posebej jasno kaže pri izmenskih delavcih (Neuloh 1975 v Heinmann 1982). Ti so zunaj tega dnevnega reda in so torej izločeni iz »kulture po delovnem času« in »družbe prostega časa«, ker njihov časovni ritem poteka asinhrono z dnevnim redom ostale (splošne/normalne) populacije, na primer tudi od življenjskega ritma svojih družin. Prav tako se tudi pokaže pri svobodno zaposlenih intelektualcih in umetnikih, ki jih pogosto bega negotovost, koliko časa naj namenijo svojemu delu, in ki jim manjka jasna, od zunaj dana razmejitev delovnega in prostega časa (Heinmann 1982).

Vloga dela (zaposlitve) ima v dimenziji časa dva nasprotujoča si pola. Po eni strani je posameznik prežet z vplivom prevladujoče sekundarne (javne) strukture, kar vključuje merjenje časa vseh dejavnosti po uri, še posebej dejavnosti, ki zadevajo zaposlitev; razporejanje časa, sinhronizacijo dejavnosti in procesov, zahtevanih v ekonomskih institucijah. Po drugi strani pa je kulturno vrednoten pojem »prostega časa«, ki predstavlja časovna obdobja, ločena od zaposlitvenih obveznosti. Dojemanje razmerja med delovnim in

prostim časom, ki ga določa zaposlitev, zagotovi podporo za razlikovanje med osebno časovno strukturo in javno časovno strukturo ter s tem družbeno priznan prostor oblikovalca za obstoj. Posamezniki, ki niso zaposleni, nimajo te podpore, zato se lahko dojemanje časa spremeni. Kaj je brezposelnost in kdo je brezposeln, bomo opredelili v nadaljevanju.

3.3 OPREDELITEV IN VRSTE BREZPOSELNOSTI

Brezposelnost nastopi po tem, ko se delo pretvori v zaposlitev in ko postane opravljanje zaposlitve edini vir sredstev za preživljanje (Svetlik 1985, 14).

Načine, kako posameznik postane brezposeln, opisujejo štirje glavni tokovi na trgu delovne sile. To so: opustitev dela, odpustitev z dela, prva zaposlitev in ponovna zaposlitev (Tiffany in drugi: 1970, 12 v Svetlik 1985, 64). Opredeljeni so glede na tri možne položaje posameznika: da je zaposlen, da je brezposeln ali da je v potencialni ponudbi delovne sile. Ljudje, ki so postali brezposelni zaradi opustitve dela ali odpustitve, so s položaja zaposlenih prešli v položaj brezposelnih. Ljudje, ki prvič ali ponovno iščejo zaposlitev, so brezposelni, pa preidejo iz potencialne v aktualno ponudbo (Svetlik 1985, 64).

Višja ali nižja stopnja brezposelnosti je nujen spremljajoč pojav tržnih gospodarstev. Koliko brezposelnih oziroma kolikšno stopnjo brezposelnosti prikažejo posamezne države, je močno odvisno od tega, kako se zbirajo podatki o brezposelnosti. Tako na primer razlikujemo med registrirano (ali tudi uradno) brezposelnostjo in brezposelnostjo, ki jo ugotavljajo po metodi ILO (Mednarodne organizacije za delo). Definicija brezposelnosti po ILO je, da se za brezposelne štejejo vse osebe, ki so v določenem času brez dela, ki so pripravljene delati in ki iščejo delo. Vključujejo se tudi osebe, ki so začasno ali stalno odpuščene in ne dobivajo plač (ILO 1954 v Svetlik 1985, 21).

Meja med zaposlenostjo, odkrito in prikrito brezposelnostjo je zelo nejasna in arbitrarno določena. Ko je opredeljen status brezposelne osebe, je še treba ugotoviti, kdo je brezposeln (Svetlik 1985, 20).

Prva determinanta brezposelne osebe je status brezposelne osebe. Ravnić (1975 v Svetlik 1985, 20–21) navaja štiri bistvene elemente brezposelnosti:

1. *stanje brezposelnosti*, ko osebe sploh ne delajo (popolna brezposelnost) ali pa delajo s skrajšanim delovnim časom oziroma začasno ustavijo delo (delna brezposelnost oz. podzaposlenost);
2. *voljnost opravljati delo*, ki se izkazuje s tem, da se posamezniki javljajo službam za zaposlovanje in da sprejmejo delo, ki je zanje ustrezno. Pomeni tudi, da iskalci zaposlitve v času iskanja dela ne smejo biti zaposleni kje drugje;
3. *neprostovoljna brezposelnost*, kar pomeni, da posameznik ni brezposeln po svoji krivdi (izbiri), da torej ne gre za to, da je opustil delo, da ne sprejme ustreznega dela ali da se ni pripravil prekvalificirati;
4. *pomanjkanje ustreznega dela*.

Svetlik (1985, 25–61) navaja različne vrste brezposelnosti:

- *prostovoljna brezposelnost*: pripisuje se tako prosti volji posameznikov, ki niso pripravljene prevzeti dela pod »normalnimi« pogoji in za tržno mezdo;
- *tehnološka brezposelnost*: je posledica delovanja zakona rastoče organske sestave kapitala. Kaže se v prodiranju novih tehnologij na tradicionalna proizvodna področja in v izrivanju delovne sile s teh področij;
- *odkrita brezposelnost*: predstavlja jo aktualna ponudba delovne sile. Vrsta odkrite brezposelnosti pa je odvisna od razmerja med aktualnim povpraševanjem in aktualno ponudbo delovne sile. Deli se na:
 - *frikcijsko brezposelnost*: pojavi se tam, kjer imamo opravka s trgom delovne sile. Lahko jo pripisujemo slabemu delovanju trga delovne sile, predvsem pa slabemu pretoku informacij o prostih delovnih mestih in o iskalcih zaposlitve;
 - *brezposelnost zaradi premajhnega povpraševanja*: ciklična brezposelnost in brezposelnost zaradi neskladne rasti;
 - *strukturno brezposelnost*: glavna značilnost je njena pokritost s prostimi delovnimi mesti in dolgotrajnost, pri čemer mora biti strukturna brezposelnost pokrita z neustreznimi delovnimi mesti;
- *prikrita brezposelnost*: vprašanje prikrite brezposelnosti se je pojavilo, ker nobena metoda ugotavljanja odkrite brezposelnosti doslej še ni zadovoljila vseh kritikov in zaradi teorije človeških resursov, ki predpostavlja, da je treba sposobnosti vseh posameznikov čim bolj razviti in jih tudi čim bolj produktivno izkoristiti (Ginzberg 1966; 1976; Harbison 1976 v Svetlik 1985, 38):

- *podzaposlenost*: osebe, ki so sicer zaposlene, vendar ne dovolj produktivno izkoriščene. Pojavlja se med zaposlenimi delavci. Nastaja zaradi neustrezne organizacije dela, strukturnih neskladij v sferi zaposlitve in zaradi premajhnega povpraševanja);
- *latentna brezposelnost*: osebe, ki niso zaposlene niti zaposlitve ne iščejo aktivno. Nastaja zaradi apatije do trga delovne sile, zaradi zakonskih omejitev zaposlovanja in zaradi drugih osebnih in družinskih razmer. Za latentno brezposelnost sta značilna pripravljenost za zaposlitev takoj ali pod določenimi pogoji ter pasiven odnos do iskanja zaposlitve.

V obeh primerih prikrite brezposelnosti je treba upoštevati, da so brezposelni samo posamezniki, ki bi se hoteli prostovoljno zaposliti oziroma ki bi sami hoteli več ali bolj produktivno delati.

3.4 POSLEDICE BREZPOSELNOSTI

Posledice brezposelnosti lahko obravnavamo iz dveh med seboj prepletenih vidikov: z vidika družbe kot celote in z vidika posameznika. Visoka stopnja brezposelnosti ima za družbo kot celoto nedvomno veliko negativnih posledic prav tako kot tudi za posameznika.

Sinfield (v Haralambos in Holborn 2005, 254) trdi, da brezposelnost »razvrednoti oziroma zniža standard oziroma kakovost življenja v družbi«, torej ne samo brezposelnim, ampak tudi drugim kategorijam prebivalstva. Zaradi večje ponudbe delovne sile ostajajo namreč plačila za delo na nižji ravni, zaposlitev pa je manj varna. Ob višji stopnji brezposelnosti se še zmanjšajo zaposlitvene možnosti posameznikov, ki že tako težje dobijo zaposlitev, na primer žensk, pripadnikov etničnih manjšin in invalidov.

Poglabljajo se družbene delitve in ustvarjajo družbene napetosti, saj brezposelni in tisti, ki s svojo zaposlitvijo niso zadovoljni, lahko za svoje težave krivijo skupine z manjšo družbeno močjo, na primer priseljence, etnične manjšine, ženske. Prav tako lahko nastanejo ali se povečajo tudi drugi družbeni problemi, kot so večja stopnja samomorilnosti, več nasilja in drugih oblik kriminala, kar tudi lahko pripomore k družbeni nestabilnosti.

Premagovanje težav brezposelnosti pa povzroča tudi neposredne in posredne ekonomske stroške, saj je treba povečati sredstva za denarna nadomestila brezposelnih posameznikov in

je tako manj sredstev za druge družbene dejavnosti, kot so na primer naložbe v zdravstvo ali šolstvo, poleg tega pa še v državni proračun priteka manj davkov, ker je manj zaposlenih (Barle-Lakota in drugi 2004, 129).

Za posameznika ima brezposelnost finančne in nefinančne posledice. Morda so finančne posledice najbolj očitne, vendar se pojavljajo tudi druge, čeprav jih je težko oceniti in reči, da so neposredno povezane samo z brezposelnostjo (Haralambos in Holbron 2005, 255), poleg tega obstaja vrsta nadomestil, ki preprečujejo revščino in zagotavljajo osnovne življenjske potrebščine.

Negativne posledice brezposelnosti pa ne nastanejo samo zaradi oslabljenih finančnih virov. Kot sta Clarke in Critcher (1985, 20 v Gylptis 1989, 759) na kratko povzela: »Delo je vedno psihološko prisotno, čeprav je fizično odsotno.« To lahko vodi v psihološke posledice, kot sta depresija in brezbržnost, kakor tudi duševne motnje in splošno poslabšanje psihičnega blagostanja.

En način, da razumemo, zakaj je doživljanje brezposelnosti tako psihološko pogubno, je, da poskušamo razumeti motivacijske funkcije zaposlitve. Vprašanje je, kaj so koristne funkcije zaposlitve, katerih odsotnost povzroči toliko težavnosti v brezposelnosti. Jahoda (1982) je funkcije zaposlitve oblikovala na podlagi svojih dolgoletnih raziskav o brezposelnosti in njenih posledicah. Med njimi ima strukturiranje časa pomembno vlogo. V nadaljevanju bomo problematizirali čas v brezposelnosti in s tem poskušali odgovoriti na glavna raziskovalna vprašanja. Predstavili bomo ugotovitve študije Marienthal in vlogo časa v njih ter s tem imenovali ključne posledice in težave brezposelnih s časovne perspektive.

3.5 ČAS IN BREZPOSELNOST

Pred več kot 80 leti so Jahoda in sodelavci izvedli študijo o masovni brezposelnosti v majhnem tovarniškem mestu v Avstriji, ki je pozneje postala znana pod imenom Marienthal študija in obveljala kot pionirsko delo družbenih raziskav na področju brezposelnosti. Študijo je vredno proučiti iz treh razlogov: predstavlja presenetljivo podrobno sociografijo brezposelne skupnosti, ki še ni bila ponovljena; osnovne ugotovitve študij so najdene tudi v kasnejših študijah brezposelnosti; študija jasno prikaže, da brezposelnost vodi v bolj osebno apatijo (brezbržnost, otopelost) in razpad kot pa politično vstajo (Lewis in drugi 1995, 153).

Jahoda in sodelavci (1971) so raziskovali vsakdanje življenje prebivalcev majhnega Avstrijskega mesta v letih 1931 in 1932, dve leti po zaprtju tovarne glavnega lokalnega delodajalca, kar je povzročilo masovno brezposelnost. Študija je pokazala štiri glavne tipe vedenja brezposelnih in pri vsakem tipu je časovna dimenzija osrednjega pomena:

- *nespremenjeni*: aktivni in s pozitivnim odnosom do prihodnosti,
- *vdani (v usodo)*: izražajo počasen tok zavesti in nič pričakovanj/prihodnosti,
- *brezupni*: brez upanja glede prihodnosti in pozitivno vedenje k boljši preteklosti (stari dobri časi),
- *apatični*: nimajo nobenih načrtov ali upanja za prihodnost in so zatopljeni v sedanost s sredstvi, kot je alkohol.

Pomen časa so ugotavljali z opazovanjem uličnih aktivnosti (nakupovanje, hitrost hoje, pogovarjanje) in s časovnimi razpredelnicami, ki so jih brezposelni dnevno izpolnili sami. Ugotovili so, da je breme gospodinjskih opravil in varstva otrok domena žensk, zato te niso enako močno podvržene brezdelju in pasivnosti kot moški (Jahoda in drugi 1971, 72–73). Relativna revščina pa še povečuje obremenitve gospodinjskih opravil in zaradi tega dela so ženske pod večjim časovnim pritiskom (Jahoda in drugi 1971, 75).

Splošni ritem časa se je spremenil s tedenskega cikla, kjer so se izmenjevali delovni in nedelovni dnevi (nedelje, počitnice), na dvotedenski cikel, kjer je bilo središče izplačilo denarnih olajšav. Zaradi ekonomskih in socialnih stroškov zime, ki so se pod temi pogoji povečali, so bolj intenzivno občutili letne čase. Prebivalci Marienthala so čas izkusili bolj primitivno, enolično. Nove okoliščine niso več ustrezale vzpostavljenemu časovnemu redu. Življenje je postalo manj zahtevno in manj dejavno, kar se je postopoma začelo kazati v skromnem dnevnem urniku (Jahoda in drugi 1971, 77). Upočasnen tempo življenja je bil zaznamovan z brezdeljem in s pasivnostjo, kar so tudi pokazali podatki časovnih razpredelnic, ki so jih brezposelni dnevno beležili. Skromno izpolnjene časovne razpredelnice so razkrile neaktivnost in popolno odsotnost smiselne zapolnitve časa, kar je dajalo vtis enoličnosti¹³ (Jahoda in drugi 1971, 71).

¹³ Takšni podatki, ki niso eksplicitno osredotočeni na dnevno uporabo časa in so brez sklica na kakšen globlji in širši pojem časovne strukture, so kljub temu izredno pomembni za razumevanje vrste in vidikov doživljanja časa

Vse to je del slike, ki je povzeta z razlago: glavni vtis je otopela enoličnost (Jahoda in drugi 1971, 36), utrujena skupnost z upadajočo odpornostjo in s skrčeno sfero obstoja (Jahoda in drugi 1971, 86). Spomini o »dobrih starih časih« (Jahoda in drugi 1971, 64–65) so ostali prijeten pobeg iz obstoječe situacije in z njo povezane izgube upanja in zmanjšanja pričakovanj glede prihodnosti. Raziskovalci Marienthala so subjektivni vtis brezposelnih označili s tem, da je brezposelnost v skupnosti povzročila izgubo občutka za čas (Neurath 1995).

3.5.1 OSNOVNE ČLOVEŠKE POTREBE / LATENTNE FUNKCIJE ZAPOSLOTITVE

Pozneje, v 1940 in 1950 letih, je bilo malo zanimanja za brezposelnost, ker sta druga svetovna vojna in povojno stanje dala pobudo za razpravo o drugih problemih in je polje interesov družbenega raziskovanja bilo usmerjeno drugam. Sociološka znanost je komaj omenjala brezposelnost. Pod vplivom gospodarske krize v 70. letih prejšnjega stoletja in povečane masovne brezposelnosti okoli leta 1980 pa so se družbene znanosti okrepljeno usmerile k tej tematiki (Engbersen in drugi 2006, 46). Tema brezposelnosti je doživela razcvet (Heinemann 1982). Ponovna izdaja Marienthala v 70. letih označuje tudi renesanso te študije. Jahoda (1982) je malo po tem s pomočjo nekaterih mlajših študij razvila novo teoretično podlago za razumevanje brezposelnosti, podlago psiho-socialne deprivacije (prikrajšanja). Jahoda (1982, 83) postulira 5 temeljnih, v človeku globoko zakoreninjenih potreb v večini ljudi, tistih, ki si prizadevajo osmisлити svoj obstoj. Te potrebe so potreba po:

- *časovni strukturi* (strukturiranju uporabe časa in perspektive),
- *družbeni interakciji* (socialnih stikov zunaj družine),
- *skupinskih ciljih* (vpletenosti v kolektivne cilje),
- *statusu* (družbenem statusu in identiteti – kje stojijo v družbi v primerjavi z drugimi, da razjasnijo svojo identiteto),
- *redni dejavnosti*.

Jahoda (1982, 83) trdi, da globoko zakoreninjene osnovne človeške potrebe sovpadajo z latentnimi funkcijami zaposlitve ne glede na njihovo kakovost. Tako zaposlitev določa strukturo časa in dneva; razširi obseg odnosov zunaj (pogosto čustveno obremenjujočih),

v Marienthalu. Nanašajo se na dimenzije časovnega izkustva srednje- in dolgoročnega časovnega okvirjanja, ritem in tempo kot tudi na kratkoročni dnevni okvir, ritem in tempo dejavnosti skozi dan (Roche 1990).

odnosov znotraj družine in sosesčine; na podlagi delitve dela pokaže, da skupinski nameni in dosežki presegajo individualne cilje; dodeljuje družbeni status in razjasni osebno identiteto; zahteva redno dejavnost. Jahoda (1982, 84) priznava, da zaposlitev ni edina institucija, ki izpolnjuje te potrebe, vendar je to prevladujoča institucija, in da je edina, ki te potrebe zadovolji in hkrati zagotovi dohodek, ki je potreben za preživetje.

V brezposelnosti so potrebe po teh latentnih funkcijah zaposlitve prisotne, vendar ostajajo neizpolnjene. Jahoda (1982) trdi, da čeprav so finančni viri pomembni, so latentne funkcije tiste, ki v času zaposlitve služijo kot psihološka podpora in ki povzročijo vrsto negativnih posledic za brezposelnega, kar se kaže predvsem v negativnem psihičnem blagostanju posameznika; psihološkem stresu in trpljenju, ki se pogosto manifestira v apatijo (otopelost), demoralizaciji in ravnodušju (vdanosti v usodo) in tudi v bolj ekstremnih oblikah; v patološkem vedenju, kot so kriminal, duševne bolezni, samomorilnost in razgrajanje.

Hipotezo o psiholoških učinkih prikrajšanja latentnih funkcij zaposlitve v brezposelnosti so potrdile številne raziskave (Paul in drugi 2009). Nekatere raziskave (Paul in drugi 2007) pa so potrdile Jahodino tezo latentnih funkcij tudi med nezaposlenimi (upokojenci, študenti itd.).

Jahoda (1982, 85) pravi, da različne skupine brezposelnih izkusijo (doživljajo) odsotnost ene od vrst izkustva ali druge z različno intenziteto. Medtem ko je manjkajoča časovna struktura breme za večino, se zdi, da je za mlade brezposelne dolčas in nevedenje, kaj početi sami s seboj, najbolj obremenjujoče. Brezposelne ženske se najbolj zavedajo odsotnosti družbenih stikov, brezposelni poslovodje pa pomanjkanja statusa. Trdi tudi, da je brezposelnost doživeta bolj negativno kot zaposlenost, ki je lahko še tako nečloveška, in da si večina brezposelnih želi službo, medtem ko nihče ne kriči po brezposelnosti (Jahoda 1982, 88).

Jahoda (1982, 85) je med petimi osnovnimi človeškimi potrebami potrebi po časovni strukturi pripisala poudarjeno vlogo. Govori o »podpornem okviru, znotraj katerega ljudje oblikujejo svoja življenja« (Jahoda 1982, 23). Po njenem mnenju ljudje tega potrebujejo in samo redki se lahko znajdejo brez vsakdanjega časovnega okvira. Njena argumentacija se nanaša na to, da objektivne lastnosti časa vsakdanjika, torej določena časovna strukturiranost vsakdanjika, sovpadajo s subjektivni značilnostmi doživljanja časa: če torej ni več strukture v vsakdanjiku v obliki zaposlitve, ki bi ljudem dala oporo, potem ti nujno zdrsnejo v brezstrukturen in smisla oropan obstoj.

Jahodina teorija deprivacije je prejela tudi kritike. Fryer (1986 v Lewis in drugi 1995, 156) je izrazil kritiko na treh ravneh, in sicer strokovni, saj je teorijo zelo težko testirati; metodološki, ker posameznik ne more biti prepričan, katera prikrajšanja je povzročila brezposelnost, poleg tega ni nujno, da tisti posamezniki, ki niso prikrajšani, uživajo, cenijo ali priznavajo to stanje; in empirični, ker teorija ne upošteva sprememb skozi čas ali posameznikove razlike v odzivanju na brezposelnost.

4 ČASOVNO ANALITIČNA PERSPEKTIVA BREZPOSELNOSTI

Kje časovna dimenzija človeškega obstoja, zavesti in delovanja, na katerega se osredotočamo v tem magistrskem delu, igra vlogo v sliki človeških potreb? Možno je trditi, da je časovna dimenzija pomembno prisotna v vsaki, na prvi pogled neočitni časovni potrebi, če značilnost teh potreb vsebuje pojme »redna« izkustva ali dejavnosti, da zadovoljijo potrebe. Reden pomeni ponavljajoč se ali/in rutinski/-o in je očitno pojem časnosti, kakor so tudi drugi sinonimi »dnevni« in »vztrajen«. Na ta način je možno časovni okvir verjetnega/možnega/zaželenega časa, znotraj katerega obstaja takšno ponavljanje zadovoljevanja potreb, predvideti z določeno mero gotovosti. Kako blizu je meja, od katere naprej ni možno napovedati ali se zanesti na zadovoljitev potreb? Če je blizu in je prihodnost negotova, nepredvidljiva, potem so občutki negotovosti in zaskrbljenosti verjetno prisotni. To občutijo predvsem brezposelni, je pa to tudi primer mnogih zaposlenih posameznikov, ki živijo z grožnjo možne prisilne odpustitve, ali tistih, ki so na kratkoročnih pogodbah. Revščina lahko naredi načrtovanje življenjskih stroškov ekstremno težavno in ne dopušča presežkov v napačni kalkulaciji in tako naredi posameznike ranljive v nepričakovanih, ne nujnih izdatkih stroškov življenja.

Ideja potrebe po socialnem stiku zunaj družine nakazuje na srednjeročni časovni okvir, tako po spominu kot po načrtovanju, pričakovanjih, sodelovanju. Vsebuje tudi sposobnost sinhroniziranja dejavnosti z drugimi v časovnem razponu, ki presegajo tiste na dnevni in lokalni ravni. Nekaj podobnega vsebuje ideja o sodelovanju v kolektivnem družbenem smislu, ki tudi vključuje srednje- in dolgoročne okvire glede na možno prihodnost, in tudi vsebuje sinhronizacijo in kalkulacijo. Pojem osebne identitete je v filozofiji od Hume do Sartra in v sociologiji od Meada do Goffmana tradicionalno razumljen kot odvisen (pod vplivom) od problemov časnosti (minljivosti). Poleg tega je za posameznika problem vzdrževati integralno identiteto v razpršenih, razdrobljenih, pozabljivih, nepredvidljivih značilnostih človeške situacije in pogojev. Pri tem sta potreba in sposobnost delati nekaj redno najpomembnejša. Prav tako so pomembni tudi korenine (preteklosti) in občutek načrtovanja (prihodnost) (Roche 1990).

Pri analizi osnovnih človeških potreb s časovne perspektive opazimo, da je čas pomemben integralni pojem vsakdanjega življenja. Zaposlitev po Jahodi omogoči zadovoljitev potreb,

torej v našem primeru časovnih potreb. Zanima nas, ali so brezposelni zmožni zadovoljiti časovne potrebe in s tem vplivati na pozitivno psihično blagostanje.

Ker imajo brezposelni manj eksterno določenih dejavnosti, se njihovo dožemanje časa posledično lahko spremeni in njihova časovna perspektiva skrči. Ta proces je bil opisan v poglavju »Pomen časa« v študiji Marienthal (Jahoda in drugi 1971, 66–77) in razkriva, da imajo brezposelni težave s presežkom prostega časa, ki ga dojemajo kot breme in ga Jahoda označi kot »tragično darilo«. V Marienthalu brezposelni niso bili več zmožni smiselno razporediti preostalega časa in so izgubili pomen strukturiranja časa. Izgubili so tudi materialne in moralne možnosti uporabe časa in ker niso rabili več hiteti, se tudi ničesar niso lotili in so tako počasi drseli iz urejenega obstoja v neobvezno in prazno. Raziskovalci so subjektivni vtis brezposelnih označili s tem, da je brezposelnost za vso skupnost vodila v izgubo občutka za čas (Neurath 1995). Ti problemi s časom v brezposelnosti povzročijo časovno dezorientacijo in negativno psihično blagostanje brezposelnih.

Jahoda (1982) je na podlagi ugotovitev študije pozneje oblikovala model osnovnih človeških potreb, ki sovpadajo z latentnimi funkcijami zaposlitve, in z njim pojasnila negativno psihično blagostanje brezposelnih. Med njimi je potrebi po časovni strukturi pripisala poudarjeno vlogo. Govori o »podpornem okviru, znotraj katerega ljudje oblikujejo posamezna življenja« (Jahoda 1982). Tega potrebujejo ljudje, po njenem mnenju nujno, in samo redki se lahko znajdejo brez vsakdanjega okvira. Jahoda napiše, da je »vsiljena razrušitev običajnega časovno strukturiranega delovnega dne z nenadnim nastopom brezposelnosti« posledično »težko psihično breme«. Verjame, da je le nekaj posameznikov zmožnih ustvariti »svojo časovno strukturo za opravljanje smiselne dejavnosti zunaj pogodbenega dogovora zaposlitve«, medtem jih še veliko več ni zmožnih zaradi »prisilnih družbenih norm, pod katerimi vsi živimo in ki zagotovijo podporni okvir, znotraj katerega posamezniki oblikujejo svoja individualna življenja« (Jahoda 1982). Njena argumentacija se nanaša na to, da objektivne lastnosti časa vsakdanjika, torej določena časovna strukturiranost vsakdanjika, sovpadajo s subjektivnimi značilnostmi doživljanja časa: če ni več strukture vsakdanjika v obliki zaposlitve, ki bi ljudem dala oporo, potem ti nujno zdrsnejo v brezstrukturen in brezsmiseln obstoj, kar povzroči negativno psihično blagostanje. Ta študija je podlaga za prvo raziskovalno vprašanje. Ali lahko ugotovitve študije Marienthal s časovne perspektive poistovetimo z dožemanjem brezposelnosti danes? Zanima nas torej, ali z brezposelnostjo nujno nastopi tudi presežek časa, ki je dojet kot breme, nezmožnost brezposelnih strukturirati

in smiselno uporabiti čas ter ali z brezposelnostjo nujno nastopi časovna dezorientacija (izguba občutka za čas), kar se še dodatno kaže v negativnem psihičnem blagostanju brezposelnih.

S časovno analitične perspektive ugotovitev študije Marienthal ne moremo poistovetiti z brezposelnimi v sodobni zahodni družbi. Odražajo poenostavljeno razumevanje časa (glej McGrath in Tschan 2004; 2007), poleg tega odziv posameznikov na brezposelnost ni enoten (McKee-Ryan in drugi 2005).

Prvič, ne zajemajo vidika, da zaposlitev ni nujno doživeta pozitivno in da zadovolji osnovne človeške potrebe. Tudi v času zaposlitve lahko pride do problemov s časom; strukturiranjem časa in časovnimi pritiski (usklajevanje, sinhroniziranje, razporejanje časa). Posledično je čas v brezposelnosti lahko dojet kot pozitiven, saj sprosti občutek časovnega pritiska in omogoči več časa za dejavnosti, ki posameznika veselijo in zadovoljujejo.

Drugič, manjka aktivno načrtovanje časa s strani akterjev, časovno ravnanje. Čas lahko enačimo z medijem, s katerim in v katerem posamezniki oblikujejo svoj vsakdan. V brezposelnosti to obsega bolj ali manj načrtno oblikovanje vsakdanjega časa, na primer prevzem pomembnih dejavnosti, kot so dejavnosti častnih funkcij (Ball in Orford 2002) in resne prostočasne dejavnosti (Stebbins 1982). Ta vidik je v splošni sociologiji tradicionalno obravnavan pod pojmom delovanje (angl. *agency*)¹⁴ (Emirbayer in Mische 1998).

Tretjič pa je zanemarjena subjektivno dojeta dimenzija časa, ki se jo opisuje tudi kot »doživljanje časa«. Doživljanje časa je daleč od tega, da bi bilo enotno za različne posameznike, in to velja tudi takrat, ko so v podobni življenjski situaciji (Rogge in drugi 2007).

Jahoda in sodelavci (1971) vidijo brezposelne kot homogeno kategorijo. Sicer so razlikovali med štirimi tipi obnašanja brezposelnih, ampak ta tipologija se je bolj nanašala na njihove

¹⁴ Avtorji koncept delovanja razumejo kot časovno vgrajen proces družbene angažiranosti, oblikovan s preteklostjo, ampak tudi usmerjen v prihodnost (kot projekcijska kapaciteta za predstavo alternativnih možnosti) in v sedanost (kot praktično evalvacijska kapaciteta konceptualizirati pretekle navade in prihodnje projekte znotraj naključnega trenutka) (Emirbayer in Mische 1998).

psihološke odzive na brezposelnost kot pa na njihovo percepcijo časa in kako ga preživijo (uporabijo). Zdi se, da se njihov zaključek nanaša na vse brezposelne, ampak z razlikovanjem po spolu, saj zabeležijo, da so ženske bile manj podvržene dolgčasu in brezcilnosti, ker se je bilo za njih lažje vrniti nazaj v njihovo tradicionalno vlogo gospodinj. Brezposelni so v sodobni zahodni družbi zelo heterogena skupna, ki odseva raznolikost celotne družbe, zato je pri raziskovanju brezposelnosti nujno treba upoštevati pestrost in raznolikost doživljanja in odzivanja posameznikov na brezposelnost.

4.1 POZITIVNA BREZPOSELNOST

Zaposlitev omogoči ugodnosti kot tudi povzroči razočaranja, brezposelnost pa je lahko nagnjena k preobratu. Ugodnosti zaposlitve se prenehajo pri brezposelnosti, vendar pri tem prenehajo tudi razočaranja zaposlitve, kar morda omogoča kakšne nove pridobitve. Pomeni in očitne posledice brezposelnosti so v splošnem razumljeni v glavnem negativno, ampak so po možnosti vsaj tudi pozitivni vidiki, ki bi jih morali bolj poudarjati (Hoare in Machin 2009). Preprosto, sta dva: več prostega časa (Haralambos in Holborn 2005, 256) in osvoboditev obveznosti (dolžnosti). Brezposelnost ustvari (sprosti) čas za druge stvari in zmanjša obseg obveznih dejavnosti. Pridobitve brezposelnosti so določene (označene) z okoliščinami. Prosti čas (angl. *free time*) bo pridobitev za tiste, ki so ga zmožni uporabiti na način, ki je osebno izpolnjujoč. Osvoboditev obveznosti (angl. *freedom from obligations*) bo pridobitev za tiste, ki lahko uspevajo brez eksternih zahtev.¹⁵ Pri tem pa je treba upoštevati tudi finančne vire, kajti takšno dojemanje je veliko bolj verjetno in možno za brezposelne, ki so finančno preskrbljeni ali imajo dostop do nekaj enakovrednega finančnim in družbenim nagradam dela (Glyptis 1989, 71–73).

Veliko je odvisno od tega, kako posamezniki dojemajo svojo zaposlenost. Koncept dela ne obsega več tradicionalne zaposlitve in delovnega časa-mesta, temveč celotno prizadevanje

¹⁵ Pomembnost osebne percepcije časa hitro postane očitna: medtem ko se nekateri posamezniki razveselijo dodatnega časa, ga lahko drugi dojemajo kot breme ali dolgčas. Medtem ko nekateri lahko čutijo osvoboditev obveznosti zaposlitve, drugi doživljajo pomanjkanje smisla in izoliranost eksternih dolžnosti. Drugi, osvobojeni plačanega dela morajo mogoče namesto tega delati v večji meri druge stvari, kot so družinske dolžnosti. V takih primerih percepcija svobode morda ne bo večja kot takrat, ko so bili zaposleni. Vsekakor, odvisno od tega, kako omejevalne pripoznajo nove obveznosti, lahko imajo tudi percepcijo, da imajo manj svobode kot prej (Glyptis 1989, 72).

posameznika po večji kreativnosti in produktivnosti. Sem pa sodi tudi izobraževanje, kreativnost v medsebojnih odnosih, v osebni ekspresiji. Posamezniki danes od dela pričakujejo več kot nekdanj, ko je bil pomemben predvsem zaslužek. Danes terjajo tudi samouresničevanje, osebno rast, dobre medosebne odnose, dobro komunikacijo z nadrejenimi, samouresničevanje, dopolnilno izobraževanje. Če delo tega ne ponuja, ga občutijo kot obremenitev, kot nujno obveznost. Vse to pa pomeni, da ljudje ne zavračajo dela nasploh, pač pa slabe pogoje dela (Nastran Ule 2013). Rapport (1982 v Gylptis 1989, 72) opozarja, da so mnoge oblike dela stresne, tekmovalne, negotove, odtujene in razčlovečene. Poleg tega lahko posameznik pod strahom pred ponovno brezposelnostjo zaposlitev dojema kot negotovo (Lange 2013).

Warr (1988) je razlikoval med dobrimi in slabimi zaposlitvami ter med dobrimi in slabimi brezposelnostmi. Ugotavlja, da je zaposlitev, ki povzroča visoko stopnjo nezadovoljstva, za posameznika lahko bolj neprijetna in negativna za zdravje kot pa brezposelnost pod dobrimi pogoji. Poleg tega je možno, da če posameznik zapusti slabo službo, se lahko dobro prilagodi na brezposelnost. Prav tako Broom in sodelavci (2006) ugotavljajo, da se zdravje posameznikov z manj kakovostnimi zaposlitvami (opredeljene z negotovostjo, nizko tržnostjo in zaposlitvenim pritiskom) lahko enači s slabim zdravjem brezposelnih. Poleg tega opozarjajo, da delovno okolje in industrijska politika, ki zmanjša avtonomijo in varnost delavca, morda povzročita kratkoročno ekonomsko pridobitev, vendar ustvarita dolgoročno breme na zdravje zaposlenih in zdravstvenega sistema.

Za primerjavo lahko uporabimo Bakkovo (1933 v Roche 1990) študijo, ki je nastala v istem časovnem obdobju kot študija Marienthal, ampak na drugem koncu Evrope. Bakke je proučeval brezposelnost v notranjosti Londona, v mestnem področju Greenwich v letu 1931. Medtem ko se, splošno rečeno, kaže podobna slika psihološkega prikrajšanja, vključno v zvezi s časovnimi motnjami strukture dneva, v primerjavi Greenwicha z Marienthalom, so tudi pomembne razlike. Te v glavnem izvirajo iz velikosti okrožja in njegove lokacije v glavnem mestu z vsemi različnimi transporti, informacijami, nakupovanji in institucijami ter storitvami, povezanimi s prostim časom. Kulturni viri, dostopni v tem družbenem okolju, so bili neskončno bogatejši kot v Marienthalu in vsebovali višje kakovosti življenja in izkustva ne glede na primerljivo relativno revščino materialnih okoliščin. Kot v Marienthalu je Bakke opazoval »ubijanje časa« in »postopanje« po ulicah in zmanjšan občutek pričakovanj prihodnosti (čeprav ne obupan in brezupen občutek). V nasprotju s študijo Marienthal in

njenimi predpostavkami socialne odvisnosti Bakke zagotovi neke ideje o naravi izgube in prikrajšanja v brezposelnosti z zbiranjem podatkov o odnosu do zaposlitve posameznikov, ko so bili še zaposleni. Kar Jahoda in sodelavci vidijo kot latentne funkcije zaposlitve, Bakke pravi, da niso videne pri posameznikih, ki tam delajo. Prvo pokaže, da te zadovoljitve niso posebno močno povezane z zaposlitvijo, ampak ravno nasprotno. Zaposlitev je videna kot nezadovoljujoča psihološke potrebe. Glavni problem pri tem sta ritem in tempo (časovni pritisk) delovnih aktivnosti v industriji, kjer je bil poudarek na hitrosti. Drugo, te zadovoljujoče dejavnosti so bile bolj močno povezane z družinskim življenjem in s prostočasnimi aktivnostmi ter so bile aktivno iskane na področjih brezposelnih posameznikov.

Bakke domneva, da bi bilo neupravičeno trditi, da brezposelnim ni do dela, kajti ročni delavci so psihološko zelo nenagrajeni. Ostajajo aktivni v iskanju služb kljub nesposobnim okoliščinam svoje situacije. Z brezposelnostjo so olajšani bremen zaposlitve, kar jim dovoljuje iskanje službe brez strahu totalne degradacije in skrajnega osiromašenja. Medtem ko niso gotovi v prihodnost in nimajo nekega realističnega upanja za službo, niso nenormalno v strahu za prihodnost ter ostajajo optimistični in upajoči za prihodnost svojih otrok.

Tudi nizozemska študija v 80. letih (Engbersen in drugi 2006, 107–108) ugotavlja, da so poleg tradicionalno pasivno dolgotrajno brezposelnih kategorija aktivnih in iniciativnih posameznikov, ki so redko ali nikoli zdolgočaseni. Ta kategorija vključuje relativno veliko število žensk, samskih, posameznikov z visoko stopnjo izobrazbe in relativno nekaj tujcev. Ti aktivni posamezniki so se zaposlili v poznejših letih in so opravljali začasno delo, ki zahteva večšine ali delo belih ovratnikov. Pogosto so dejavni v klubih, zjutraj hitro vstanejo in čutijo jasno razliko med delovnimi dnevi in vikendom, ampak ne med poletjem in zimo. Čutijo, da so pozitivne strani brezposelnosti bolj pomembne kot negativne ali da so vsaj enako pomembne. Svoje možnosti, da najdejo službo, ocenjujejo kot dobre, ampak se tudi ne trudijo preveč, da bi jo našli. Govorimo lahko o pluralnosti družbenih časov med brezposelnimi.

Bistvo je, da niso vse službe zadovoljujoče, zato tudi niso vse brezposelnosti nezadovoljujoče. Glede na zaposlitev, posameznika in odziv družbe na brezposelnost je možno izkusiti pozitiven vidik brezposelnosti. Vsekakor pa so nekateri trdili, da mora biti osnovna etika premoščena iz dela k postindustrijski samoizpolnitvi posameznika skozi rast neformalne ali svobodne ekonomije (Pym 1980 v Lewis in drugi 1995, 163).

Brezposelni lahko torej precej pozitivno ocenjujejo pridobitev prostega časa, na kar kažeta študija Brinkmanna in Wiedemanna (1994), kjer se skoraj polovica brezposelnih udeležencev raziskave veseli, da bodo končni imeli več časa za dejavnosti, ki jih veselijo, kakor tudi evropska študija Ahna in sodelavcev, ki ugotavljajo, da brezposelnost zelo poviša posameznikovo raven zadovoljstva s prostim časom (Ahn in drugi 2004).

Od Marienthala do danes se je tudi področje prostega časa precej razširilo. V povojnih letih sta se delovni teden in celotno delovno leto skrajšala. Zaposleni imajo daljše vikende in daljše počitnice, kar jih je naučilo, kako se spopadati s prostim časom. Poleg tega imajo brezposelni danes več možnosti načinov, kako preživeti čas. To ima morda opravka z večjo splošno blaginjo in socialno varnostjo ter s tehnološkim in industrijskim razvojem. Danes celotna industrija poskrbi za prosti čas in tehnološki napredek, kar omogoča nove oblike zabave in tudi koristno preživljanje prostega časa.

Avto in javni prevoz sta zelo povečala geografsko mobilnost brezposelnih posameznikov v sodobni zahodni družbi v primerjavi z brezposelnimi v 30. letih. Brezposelni pa morajo še vedno živeti z nizkimi finančnimi dohodki, kar jih prisili, da znižajo stroške za mobilnost. Sicer pa finančno prikrajšanje ni več tako dramatično kot v Marienthalu, ko so se morali brezposelni zadovoljiti z dohodkom, enakim četrtini svoje plače, ki pa je bila razmeroma nizka.

Najbolj pomembna razlika med brezposelnimi v sodobni družbi in tistimi v Marienthalu je glede na to, kako mislijo in čutijo glede svojega časa in kako ga pravzaprav uporabijo in strukturirajo, saj brezposelni ne tvorijo homogene skupine (Engbersen in drugi 2006, 106–107).

4.2 UPORABA ČASA V OBDOBJU BREZPOSELNOSTI

Čas je medij, s katerim in v katerem posamezniki oblikujejo svoj vsakdan. Danes je zaradi tehnološkega napredka, večje mobilnosti in višjega življenjskega standarda možno uporabiti odvečni čas na mnogo več načinov in ga zapolniti na smiseln način, saj je za primerjavo z brezposelnimi iz prejšnjega stoletja treba upoštevati tudi socialno izolacijo skupnosti. Marienthal, kjer sta nekoč prevladovala industrijski tempo in ritem življenja, je začel kazati značilnosti izolirane ruralne vasi. Bilo je malo alternativnih možnosti za oblikovanje časa in aktivnosti ter tudi malo možnosti iskanja nove službe.

Latentne funkcije zaposlitve so lahko zagotovljene s strani drugih družbenih institucij, kot so združbe, klubi, prostovoljno delo – ki zagotovijo vir neplačanega dela. Pravzaprav posamezniku nič ne prepreči, da bi poiskal nekatere koristi dela, kot je ustvariti stabilno časovno strukturo delu, čeprav bi to bilo lahko težko posebno za tiste, ki bodo najbolj verjetno brezposelni (tisti, ki so pustili šolo, ne poklicni delavci itd.) (Lewis in drugi 1995, 161).

Brezposelni v sodobni zahodni družbi so sposobni tudi strukturirati svoj čas in ga smiselno uporabiti, kar je pozitivno povezano s psihičnim blagostanjem posameznika. Uporaba časa je sestav treh dimenzij: a) pogostosti in trajanja izvajanja dejavnosti, b) strukture časa in c) smiselnosti uporabe časa (Scanlan in drugi 2010).

Raziskovanje povezave med zdravjem in pogostostjo ter trajanjem dejavnosti je prispevalo različne rezultate, ki jih je možno pojasniti z različnimi tehnikami merjenja in klasifikacije. Na splošno, aktivne dejavnosti, kot so druženje, šport, pomoč prijateljem in sorodnikom, hišna opravila, opravljanje vrta in izobraževanje (Jackson 1999), so povezane z boljšim psihičnim blagostanjem (Shamir 1986; Warr 1988; Winefield in drugi 1992) in pasivne dejavnosti, kot so početi nič in gledanje tv, so povezane s slabšim psihičnim zdravjem (Warr 1988; Winefield in drugi 1992).

Knabe in drugi (2010) ugotavljajo, da zaposleni beležijo več pozitivnih čustev med izvajanjem dejavnosti v primerjavi z brezposelnim, vendar dolgoročno trajnost izvajanja dejavnosti pokaže, da se povprečno doživljanje koristi prostočasnih dejavnosti ne razlikuje

med skupinama. Čeprav se brezposelni počutijo bolj žalostne v primerjavi z zaposlenimi, ko opravljajo podobne dejavnosti, lahko to kompenzirajo z uporabo dodatnega časa, ko ne rabijo biti na delovnem mestu, na prijetnejši način. Kasprzak (2008) pa je ugotovila, da načrtovani in redni trening brezposelnega spodbudi, da je tudi več ostalega dnevnega časa uporabljenega bolj aktivno in načrtno.

Struktura časa predstavlja stopnjo, do katere posamezniki dojemajo svojo uporabo časa kot strukturirano in učinkovito (Wanberg in drugi 1997). Struktura časa je zelo povezana s pozitivnim psihičnim blagostanjem posameznika (Feather in Bond 1983; Evans in Haworth 1991; Wanberg in drugi 1997; Martella in Maass 2000). Med brezposelnimi, ki uporabo časa dojemajo bolj strukturirano in smiselno, je življenjsko zadovoljstvo boljše (Martella in Maass 2000), saj je vzdrževanje strukture časa pomemben mehanizem, ki znižuje negativne učinke brezposelnosti na psihično blagostanje posameznika (Hoye in Lootens 2013). Od Jahode predlaganega razpada časovne strukture zaradi odsotnosti ali izgube zaposlitve do danes ni bilo mogoče nedvomno dokazati. Vendar pa brezposelni opisujejo prehod v uporabi časa kakor tudi negativna doživetja skozi različne dejavnike, kot so slabše finančno stanje, socialne prikrajšanosti in osebni dejavniki v obliki spremenjene samopodobe (Rogge in drugi 2007).

Posamezniki različno doživljajo brezposelnost, saj je njen vpliv odvisen od več dejavnikov. Dejavniki, ki bi lahko imel osrednjo pozornost v blaženju negativnih psiholoških posledic brezposelnosti, je opravljanje smiselnih dejavnosti (Haworth in Evans 1987). Več študij je pokazalo pomembnost vpetosti v smiselne dejavnosti, saj blažijo negativne psihološke posledice brezposelnosti. Hepworth (1980), ki je proučevala vzorec 78 brezposelnih različnih let in poklicev, je ugotovila, da je bil najboljši posamezen napovednik duševnega zdravja, ali je ali ni posameznikov čas okupiran (zapolnjen). Brenner in Bartell (1983) sta v nadaljnji analizi njenih podatkov podprla hipotezo, da je na začetku brezposelnosti najbolj pomembno, če posameznik doživlja čas kot okupiran (zapolnjen) ali ne (se dolgočasi).

Swinburne (1981) je ugotovil, da ima redna dejavnost blažilen učinek na negativni vidik brezposelnosti, prav tako sta Feather in Bond (1983) v svoji študiji na vzorcu diplomirancev pokazala, da sta časovno strukturiranje in smiselna dejavnost pomembna za pozitivno psihično blagostanje brezposelnih.

Fryer in Payne (1984) sta uspela najti posameznike, ki so dobro funkcionirali med brezposelnostjo in so imeli visoko raven dejavnosti in zmožnost, da strukturirajo čas. Vseh 11 udeležencev, različnih let in družbeno ekonomskega ozadja, njune raziskave je s smiselnimi dejavnostmi proaktivno premagovalo negativne posledice brezposelnosti. To zagotovi primer, kako posamezniki lahko in so se učinkovito spopadali z brezposelnostjo. Ta vidik proaktivnosti v brezposelnosti prav tako poudari, da dostop do teh pet kategorij potreb, ki jih je zasnovala Jahoda (1982), ni omejen na to, da jim zagotovi zaposlitev. Proaktivnost nakazuje, da posameznik sam izbere/prevzame pobudo, da začne in posreduje v situacijah in da sam povzroči spremembe v želene smeri. To pomeni, da sam spremeni situacijo, da ustvari priložnosti ali kreativno najde nove načine, kako rešiti in izkoristiti prej nevidene možnosti. Ta pogled proaktivnosti predstavlja pogled kot dejavna družbena oseba, ki si prizadeva, da bi njena situacija imela smisel, in se vede glede na razloge in namene, da uresniči izbrane cilje: napredek proti ciljem vodijo pričakovanja prihodnosti in kaj želi iz tega narediti. Predpostavljamo, da je proaktivnost porazdeljena približno enakomerno po vsej populaciji. Poudarek je na usmerjenosti v prihodnost v proaktivnem vedenju in obnašanju. Relevantni časovni pojmi tukaj so: uokvirjati čas v smislu spodbujati sedanost z optimizmom in upanjem v prihodnost. Dejavniki, ki k temu prispevajo, so močna usmerjenost v cilj, situacija je videna kot priložnost za napredovanje proti cilju in doslednost. Zanimivo pri tem je aktivno povzetje notranje strukture oziroma rutine in vztrajnost to vzdrževati. Teorija delovanja¹⁶ priznava pomembnost Jahodinih petih kategorij potreb in ne želi ovreči modela socialne odvisnosti, ampak ga dopolniti in k tem potrebam dodaja še eno kategorijo, ki izhaja z vidika proaktivnosti in dejavnosti.

Ball in Orford (2002) sta raziskovala izkustvo 24 brezposelnih posameznikov in ugotovila, da jih je večina bila zmožna poustvariti osebne smiselne vzorce uporabe časa, posebej skozi delovne aktivnosti ali izobrazbo. Tisti, ki so bili najbolj sposobni ustvariti smiselne vzorce uporabe časa, so bili najmanj podvrženi negativnim vplivom brezposelnosti. Tudi Waters in Moore (2002) sta raziskovala smiselne prostočasne dejavnosti. Udeleženci študije so morali globalno ovrednotiti svojo družbeno in posamezno ugodnost glede na pogostost, zadovoljstvo,

¹⁶ Proaktivno vedenje je kompleksen multidimenzionalen pojav, ki ima pomembne osebne in organizacijske posledice. Ker delo postaja vedno bolj dinamično in decentralizirano, proaktivno vedenje in iniciativa postajata vedno bolj kritični determinanti uspeha organizacije. Ker nove oblike podjetništva minimalizirajo nadzorne funkcije, se podjetja povečano zanašajo na osebno iniciativo zaposlenih, da rešijo nek problem (Crant 2000). Proaktivnost je torej pomembna tudi v zaposlenosti.

pomembnost, dosežek in interes. Avtorja sta ugotovila, da je vpetost v smiselno prostočasno dejavnost, posebej družbeno, povezana z boljšim duševnim zdravjem.

Aktivnost ima pozitiven vpliv na psihično blagostanje in lahko blaži negativne posledice brezposelnosti (Muller in drugi 1996). Več uporabe časa s smiselnimi dejavnostmi podpira povečanje psihičnega blagostanja in hkrati lahko povečanje uporabe časa s smiselnimi dejavnostmi poveča tudi kakovost prostočasnih dejavnosti (Scanlan in drugi 2011).

Raziskave nakazujejo, da je za psihično blagostanje posameznikov zelo pomembno, kaj brezposelni počnejo v prostem času. Prostočasno okolje se zdi, da zagotavlja alternativno pot za pridobitev latentnih funkcij in služi kot uporabno in psihološko zdravo orodje (mehanizem) shajanja (obvladovanja) z brezposelnostjo (Hoare in Machin 2009). Smiselne dejavnosti lahko pomagajo posameznikom, da se počutijo učinkovite in da začitijo situacijsko oblast in nadzor, kar je pomembno za posameznikovo duševno zdravje (Feather 1990 v Hoare in Machin 2009). Stebbins (1982) potrjuje, da lahko resni prosti čas (angl. *serious leisure*) prav tako zadovolji latentne funkcije, saj vsebuje element dolžnosti in tudi pritiska. Resni prosti čas je sistematično opravljanje amaterskih dejavnosti, hobijev ali prostovoljnih dejavnosti, ki jih udeleženci dojemajo kot nekaj pomembnega, smiselnega in zanimivega ter jih v tipičnem primeru spreobrnejo v kariero, kjer se osredotočijo na pridobivanje in izražanje posebnih sposobnosti, znanja in izkušenj.

Zaključujemo, da vsaj del brezposelnih posameznikov lahko pokaže sposobnost, da se spopadejo s časovnimi pritiski, ki so povezani z odstranitvijo vsiljene institucionalne časovne strukture. V sodobni zahodni družbi so brezposelni sposobni strukturirati svoj čas, ga smiselno uporabiti, kar tudi pozitivno vpliva na raven psihičnega blagostanja. V kolikšni meri bo brezposelni posameznik uspel načrtovati, proaktivno delovati in vzdrževati redno dejavnost, je odvisno od dojemanja časa, ki je subjektivno izkustvo posameznika.

4.3 SUBJEKTIVNO DOJEMANJE ČASA

Zaposlitev je osrednja točka posameznikovega dne, skozi brezposelnost se nestrukturiran čas raztegne in korist eksternih urnikov je lahko zelo pogrešana. V Durkheimovih (1984/1893 v Scott 2009) besedah to lahko ustvari občutek anomalije ali nenormalnosti, ker so strukture in rutine, na katere se je posameznik nanašal, odvzete – doživljanje tega je lahko strašno in depresivno kot osvobajajoče (Jahoda in drugi 1971). Brezposelnost je lahko dejavnik, ki prispeva k slabemu zdravju, ker prikrajša ljudi za časovne strukture, rutine in predvidljivost, ki jo prinese redna služba. Kako lahko nastane izguba občutka za čas v brezposelnosti in ali je nujno, da bo z brezposelnostjo nastopila tudi časovna dezorientacija?

Heimann (1982) pravi, da se razlike v doživljanju časa pojavijo po eni strani iz različnih predstav o omejenosti časa (časovna racionalnost), po drugi strani pa iz različno globoke predstave časa v preteklosti, sedanjosti in prihodnosti (časovna perspektiva). Za oceno vpliva brezposelnosti na doživljanje časa je pomembno, da so časovna racionalnost kot tudi časovna perspektiva in pričakovanja o prihodnosti bistveno sooblikovana z delom in poklicem.

Dojemanje časa brezposelnih se lahko spremeni, ko ni več vezano na eksterno časovno strukturo, ustvarjeno skozi dnevni red. Torej, ko čas posameznika ni več odvisen od eksterne časovne ureditve. Razporeditev časa, »gospodarjenje« s časom in načrtna uporaba časa predpostavljajo časovno zavest o omejenosti. Omejenost pa je doživeta samo glede na to, kar je na voljo od alternativ in kar je znotraj danega časa uresničljivo. Več kot je znotraj omejenega časa možno in pričakovano, močnejše bo zavedanje omejenega časa. Ravno to zavedanje pa se pri brezposelnih lahko izgubi. Ker so brezposelni mnogo manj podvrženi eksterni sekundarni časovni strukturi, imajo več časa, s katerim lahko prosto razpolagajo. Njihovo abstraktno zaporedje časa ni več strukturirano z zunanjimi zahtevami zaposlitve, temveč mora biti oblikovano z lastno improvizacijo, načrtovanjem in odločitvami. Brezposelni, ki mu manjkata določen dnevni red in od zunaj naložena obveznost uporabe časa, bo doživljal čas kot manj omejen. Dojemanje časa brezposelnega je torej odvisno od tega, koliko ga doživlja kot omejenega. Če ga doživlja kot manj omejenega, lahko to vodi v nevaren cikel: če se zdi čas kot malo omejen, ga je možno manj preudarno, zavestno in načrtovano uporabljati, pri čemer se nuja, trenutno razpoložljivi čas smiselno in optimalno

izpolniti, zmanjša. To lahko vodi v nadaljnjo padanje časovnega pritiska in v manj razpoložljive možnosti zapolnitve časa. Upadati prične raznolikost možnosti uporabe časa, s katerimi se občutek »imeti mnogo prostega časa« na voljo še poveča, katerega pa je zopet treba še manj smiselno uporabiti in izpolniti, dokler končno ne nastane vtis, da je na voljo neomejeno časa, tako da se vsako načrtovanje in razporejanje časa zdi nepotrebno. Tako se lahko razvije doživljanje časa s predstavo o neomejeni razpoložljivosti prostega in nevezanega časa, kjer čas ni več redka dobrina, ki bi morala biti upravljana in razporejena. Tak posameznik ne razmišlja več v obsegu kot zaposleni, kako si razporediti čas in kako gospodariti s to redko dobrino. Čas lahko postane nestrukturirano zaporedje brez posebnosti in potrebe po zapolnitvi časa (Heinmann 1982).

Tudi časovna perspektiva je lahko pod vplivom vrednotenja dela. Povezava med časovnim horizontom in delom se vidi že iz dejstva, da je racionalna kalkulacija o času vedno usmerjena v prihodnost, predpostavlja torej razmišljanje, kako naj sedanjost zгледа v prihodnosti. Manj kot je odločitev o času, manj je tudi načrtovanja prihodnosti.

Poleg tega je zaposlitev običajno povezana s pričakovanji, kar pomeni, da poklicna dejavnost vključuje predvidevanje prihodnosti. To se nanaša na pričakovanje plače, pričakovanja glede delovnih nalog, pogosto tudi pričakovanje glede kariere (napredovanja), ki vedno vsebujejo pričakovanja o prihodnosti. To še posebej velja za delovna mesta, ki so hierarhično razporejena in posamezniku višje delovno mesto predstavlja neki cilj.

Brezposelni lahko doživijo spremembo časovne perspektive, ker izguba službe in brezposelnost najprej pomenita, da se pričakovanja, želje in načrti pokvarijo (prekinejo, zmanjšajo) in potrebe ostanejo nezadovoljene. In ker so pričakovanja, želje in načrti venomer usmerjeni v prihodnost in so shranjeni v tej časovni perspektivi, z razočaranji (izjalovitvijo) pričakovanj ne ostanejo samo potrebe nezadovoljene, načrti in želje neizpolnjeni, ampak je posamezniku odvzet tudi del prihodnosti. Tako lahko pri brezposelnih nastane občutek brezprihodnosti s posledico, da usmerjenost v prihodnost in načrtovanje popustita, obnašanje in dožemanje časa pa sta vedno bolj usmerjena v sedanjost in preteklost. Skrčenje časovne perspektive je (pri tem) pokazatelj hkrati resignacije (obupa) in fatalizma, brezprihodnost izraz hkrati manjkajočih upov in pričakovanj, kaže znake, da pasivno sprejema usodo, opušča delanje načrtov ali jih vidi kot neuresničljive. Kajti načrtno, ciljno, namensko vedenje je vedno vezano na prihodnost, s tem pa se je pripravljen odreči delu sedanjosti. Če manjkata

nagnjenost k načrtovanju in usmerjanje na prihodnost, se izgubi odprtost v prihodnost, v ospredje pa pride usmerjenost na sedanost in preteklost. Brezalternativno razočaranje (zmanjšanje, izničenje) pričakovanj vodi hkrati v brezprihodnost – to še toliko bolj, če je razočaranje pričakovanj povezano z odvzemom upanja ali še močneje, z brezupom, ko razočaranje pričakovanj ne pomeni samo prekinitve napačnih pričakovanj, napačne ocene, ki bi lahko bila nadomeščena z drugo naravnostjo (orientacijo). Katere posledice nastanejo iz takih razočaranj pričakovanj, je v veliki meri odvisno od tega, v katerem obsegu upanje obstoji (obstane, preživi), da se bodo pričakovanja v prihodnosti vseeno uresničila, torej, v kolikšni meri prizadeti še razmišljajo usmerjeno v prihodnost in imajo prijem (nadzor) pričakovanja, ki presega sedanost (Heinmann 1982).

Ugotovitve študije Marienthal ne zajemajo različnost posameznikove časovne perspektive. Posamezniki so namreč različno močno usmerjeni v prihodnost, sedanost ali preteklost (Zimbardo in Boyd 1999). Časovna perspektiva pa se ne razlikuje samo na ravni celotne populacije, na primer po kriteriju družbenega sloja, kjer je za posameznike nižjega družbenega sloja pričakovana krajša časovna perspektiva (O'Rand in Ellis 1974; Tismer 1985). Različne ameriške etnografske študije (Engbersen in drugi 2006, 91) so prav tako opisale družbeno nazadovanje časovne perspektive revnih. Posamezniki, ki nimajo vere v prihodnost in so bili časovno dezorientirani z izgubo službe, niso sposobni vlagati v šolanje, delovno kariero ali družino. Lauer (1981 v Engbersen in drugi 2006, 91) pravi, da brez orientacije v prihodnost in slike v prihodnosti načrtovanje nima temeljev. Časnost se razvije iz družbenega konteksta, v katerem nekdo obstaja, in tako družbeni kontekst tiste v nižjih družbenih slojih uči v številnih, nezmotljivih načinih, da je najboljše dobiti, kar lahko nekdo dobi, takoj. Ko je prihodnost dojeta kot negotova, je razumski potek dogodkov, da posameznik živi za sedanost.

Časovna perspektiva pa se razlikuje tudi znotraj skupine brezposelnih. Kvalitativne študije Freyerjeve in sodelavcev (Freyer in McKenna 1987) kakor tudi aktualne kvantitativne študije to zelo jasno ponazarjajo (Schunck in Rogge 2010). Pri nekaterih posameznikih brezposelnost povzroči, da se usmerjajo od prihodnosti bolj v sedanost. Biografski prelom vodi pri njih v usmeritev k sedanosti, v neke vrste brezprihodnost (Heineman 1982). Tako lahko imajo brezposelni v nižjih družbenih razredih več težav s smiselno uporabo časa in organizacijo vsakdanjega življenja (Payne in drugi 1984). Pri drugih pa ostane časovna perspektiva kljub brezposelnosti enaka, saj bodo brezposelni z višjim družbeno-ekonomskim statusom in višjo

izobrazbo zelo verjetno vlagali v prihodnost in izobrazbo bodisi za osebne bodisi poklicne namene. Tako kot brezposelnim pa se tudi zaposlenim lahko skrči časovna perspektiva, saj je vedno več zaposlitev negotovih, zaposlenih po pogodbi za določen čas, delajo v slabih delovnih pogojih in jih je strah pred morebitno ponovno brezposelnostjo. Zaradi finančne negotovosti ne načrtujejo vnaprej in so prav tako lahko orientirani v sedanost ali celo preteklost. Pomembno pa je tudi izpostaviti, da se še raziskovalci niso poenotili, ali je časovna perspektiva dinamična ali statična, zato je čisto možno, da so tisti, ki se jim skrajša časovna perspektiva po izgubi službe ali ob nastopu brezposelnosti, že prej imeli skrajšano perspektivo pred izgubo službe ali z nastopom brezposelnosti (Scunck in Rogge 2010).

Subjektivno dožemanje časa torej ni odvisno samo od statusa biti brezposeln oz. zaposlen, ampak v večji meri od drugih dejavnikov, kar zahteva potrebo po diferencialnem raziskovanju brezposelnosti, ki upošteva pestrost in raznolikost doživljanja in odzivanja na brezposelnost. Za naše raziskovalno vprašanje ima to naslednje posledice: vprašanje, v kolikšni meri je vsakdanji čas v brezposelnosti razvrednoten, mora biti po eni strani odgovorjeno v izmenjavi družbenih struktur, družbenih norm in kontekstov, po drugi strani pa z ravnanjem in doživljanjem časa brezposelnega posameznika.

5 DEJAVNIKI RAZVREDNOTENJA ČASA V BREZPOSELNOSTI

Brezposelnost predstavlja neke vrste dražljaj, ki bistveno vpliva na posameznikovo vedenje in doživljanje, prek tega pa na mentalno in fizično zdravje posameznika. Ker delo predstavlja enega pomembnejših oblikovalnih dejavnikov človekove eksistence, je vsaka sprememba na področju človekovega dela, torej tudi zaposlitev, nujno povezana s spremembo posameznikovega vedenja ter spremembo lastne podobe, ki jo ima vsak posameznik o samem sebi in pomembno kreira njegov odnos do okolja (Bratina 1992).

Ker zaposlitev pomeni uporabo časa in je dnevni potek določen in razdeljen s poklicno dejavnostjo, dobijo z zaposlitvijo čas in dojemanje časa strukturo. Brezposelni so heterogena skupina, zato se izkustvo in vrednotenje časa znotraj skupine brezposelnih razlikujeta. Kadar je doživljanje časa pogojeno z delom oziroma z zaposlitvijo, ga doživljamo v dveh dimenzijah kot omejenega in kot usmerjenost v prihodnost. Času dajemo vrednost, ko z njim gospodarimo (ga doživljamo omejenega) in ga načrtujemo (smo usmerjeni v prihodnost). Čas kot vrednota postaja v novi družbi tveganj in negotovosti vse bolj pomemben, saj predstavlja nematerialno dobro, ki se je ne da meriti z denarjem (Nastran Ule 2013). Posledično brezposelnost pomeni, da mora čas, ki je zaposlenim namenjen za delo, biti oblikovan v lastni pobudi, in da dojemanje časa ni več strukturirano z dnevnim redom, ki ga določa zaposlitev, zato je možno, da se spremeni doživljanje časa. Brezposelni naj bi imeli presežek časa, zato se lahko njihovo doživljanje časa spremeni, s tem pa tudi vrednotenje časa. Razvrednotenje časa v brezposelnosti je zelo možno pri posameznikih, katerih čas ne bo dojet z zavestjo o omejenosti časa, s katerim je treba gospodariti in načrtovati.

Reprezentativnih, kvantitativnih študij, ki se ukvarjajo izključno z vprašanjem doživljanja časa brezposelnih, je do zdaj zelo malo. Pri izvedbi takšnih študij je problem selektivnost vzorca kakor tudi operacionalizacija časovnega konstrukta, saj je doživljanje časa izredno težavno opredeliti in raziskovati, ker gre za subjektivno oceno posameznikov.

Brezposelni lahko precej pozitivno ocenjujejo pridobitev prostega časa, na kar kaže študija Brinkmanna (Brinkmann in Wiedemann 1994), kjer se skoraj polovica brezposelnih udeležencev raziskave veseli, da bodo končno imeli več časa za dejavnosti, ki jih veselijo,

kakor tudi evropska študija Ahna in sodelavcev, ki ugotavljajo, da brezposelnost zelo poviša posameznikovo raven zadovoljstva s prostim časom (Ahn in drugi 2004).

Nasproti temu pa obstajajo tudi številne reprezentativne študije o zdravju in psihičnem blagostanju brezposelnih, ki tako vzdolžno kot prečno dokazujejo, da mnogi brezposelni doživljajo relativno povečanje fizičnih težav in zmanjšanje (slabšanje) psihosocialnega blagostanja (Paul in Moser 2009; McKee-Ryan in drugi 2005). To med drugim zajema znake depresije, strahu in občutenja stresa. Pretežno obsesivne misli ali ruminacija, kar pomeni ponavljajoče se osredotočanje na pomene in posledice negativnih občutkov (Lyubomirsky in drugi 1998), se zdi značilna za doživljanje časa dela populacije brezposelnih, kar nakazuje na razvrednotenje vsakdanjega časa pri mnogih brezposelnih in povzroča slabšanje psihičnega blagostanja (Noel-Hoeksema 2000).

Na teh ekstremnih vrednostih se brezposelnost torej dojema kot vzrok za popolno razvrednotenje oziroma za popolno oplemenitenje vsakdanjega časa. Brezposelnost po eni strani povzroča oropanje smisla vsakdana. Prizadetim »pade streha na glavo«, ne vedo, kaj bi počeli s seboj, in ne najdejo razloga za oblikovanje prostega časa. Manjka jim tako finančnih kot tudi kulturnih in čustvenih virov, s katerimi bi lahko udejanjili druge načine uporabe časa. Vlada občutek brezsmiselnosti in brezprihodnosti, saj je brezposelnost uničila njihov biografski življenjski ritem (Heinemeier 1991 v Rogge 2009). Ideja študije Marienthal o »tragičnem darilu« prostega časa je v tej teoriji izpolnjena. Na drugi strani pa je primer veselega vsakdanjika brezposelnega. Ta neguje idejo pravice do lenosti kot tudi tako imenovani brezdolni način. V njegovi sliki brezposelnosti ne vlada brezprihodnost, temveč veselo brezdolje ali angažirana aktivnost (Freyer in Payne 1984). Življenjski stil veselih brezposelnih ni možen kljub brezposelnosti, temveč prav zaradi brezposelnosti. Čeprav ta ekstremni tip življenjske situacije mnogih brezposelnih zveni ponižujoče, bi bilo nerealno, če bi zanemarili pozitivne učinke brezposelnosti na nekatere posameznike. To velja tudi za občutek osvoboditve od prej doživete odtujene zaposlitve, o kateri govorijo mnogi brezposelni, ki so delovali v zelo obremenilnih delovnih razmerah (Broom in drugi 2006). Ta osvoboditev je lahko torej pogosto povezana s pozitivno oceno časa v brezposelnosti.

Med tema dvema ekstremnima tipoma leži spekter življenjskih okoliščin, ki sega tako od šoka do trajnega obupa prek normalnosti do čustvene razbremenitve in osvobojenega življenjskega občutka (doživljanja, čustva). Če je tukaj poudarjena tolikšna raznolikost, to ne pomeni, da je

opravičljivo brezposelne same kriviti za svoje trpljenje (angl. *blaming the victim*)¹⁷. Takšen psihološki redukcionizem ni mišljen, vendar pa tudi ni mišljen psihološki redukcionizem, ki v obratnem smislu predpostavlja zanemarjanje posameznika (angl. *ignoring the actor*) in se s tem še pred empirično analizo omeji na potrebo po družbenih in institucionalnih reformah (Rogge in Kieselbach 2009). Mnogo bolj to pomeni imeti diferenciran pogled na življenjsko situacijo brezposelnih, ki opazuje tako specifične problematike in obremenitve, kot išče od akterja odvisne razbremenilne potencialne in zdravstvene dejavnike pri posamezniku (Rogge 2009).

V prvem pogledu vsakdanjega časa brezposelnih lahko uporabimo rezultate podatkov časovnega nabora (angl. *time-budget data*). Kot pričakovano se razlikujejo vsebine uporabe časa brezposelnih kot tudi njegova uporaba pred brezposelnostjo. Brezposelni povprečno na primer več spijo, gledajo več televizije, opravijo manj socialnih in zunajhišnih aktivnosti in trošijo manj kot pred brezposelnostjo (Krueger in Mueller 2008). Brezposelni porabijo več časa za gospodinjstvo (kuhanje, nakupovanje, varstvo otrok) in izkazujejo bolj negativna čustva (žalost) (Krueger in Mueller 2012). Te »objektivne« navedbe pa povedo malo o razvrednotenju vsakdanjega časa, ki je vendar subjektivna ocena prizadetih. Rogge (2009) izpostavi štiri determinante, ki vplivajo in so še posebej pomembni za (raz)vrednotenje časa v brezposelnosti; družbene norme, družbene vloge, finančni viri in oblike premagovanja brezposelnosti. Na ta način bodo tudi imenovani centralni vzroki specifičnih problematik brezposelnih, ki se pojavijo pri različnem doživljanju časa.

5.1 DRUŽBENE NORME / ČASOVNE NORME

Najprej se bomo navezali na družbene pogoje in norme. V subjektivnem oblikovanju in doživljanju časa igrajo družbene norme ali v našem kontekstu časovne norme, na katere se posameznik nanaša, pomembno vlogo. Te se razlikujejo od specifične kulture in pogojev v družbi. Odločilno je vprašanje, katere vrednote in norme je brezposelni ponotranjil in na katere se nanaša (Paul in Moser 2006).

¹⁷ Psihološke raziskave brezposelnosti so pogosto kritizirane za »victim blaming«. Z drugimi besedami, vprašljiva specifikacija osebnih pomanjkljivosti ali napak značaja brezposelnih posameznikov kot razlog za probleme z duševnim zdravjem in brezposelnostjo (Fryer in Fagan 2003).

Pri posameznikih, ki delo in poklic doživljajo kot pomembna smiselna elementa življenja, torej je v njihovi zavesti, da morajo delati in se temu moralnemu redu čutijo zavezane, bo doživljanje časa v brezposelnosti vodeno skozi z delom določeno časovno ekonomičnost in uporabo časa (Heinmann 1982). Dojemanje dela, ki je rezultat dolgoletne socializacije in kulture, je normativno prepričanje vrednosti dela v posameznikovem življenju (Kanungo 1982, 342 v Paul in Moser 2006). Dojemanje dela pa predpostavlja tudi osnovno komponento protestantske delovne etike (Jackson in drugi 1989 v Paul in Moser 2006). Če se z izgubo zaposlitve avtomatsko ne prekine tudi percepcija pomena delovnega časa, v brezposelnosti nastane zavest zapravljanja časa in s tem občutek nekoristnosti – s tem bo tudi posameznikova pripravljenost posvetiti se aktivnemu oblikovanju prostega časa padla (Heinmann 1982). Na primer izrazita norma po dosežkih in produktivnosti spremeni možnost, da bi čas oblikovali kot muzo (navdih) ali počitek. Izrazita usmerjenost v delo, ki velja v protestantizmu, povezana z nujno opravljati svoj poklic vestno, zmanjša možnosti, da bi v novem dodatnem času zasledovali svoje hobije ali se naučili novih (Rogge 2009).

Razvrednotenje vsakdanjega časa je torej tam posebej verjetno, kjer se posamezniki poistovetijo z družbenimi normami, ki pravijo, da je zaposlitev nujna (»mora biti«), da je neproduktivnost brezposelnih greh in da je uspešna uporaba vsakdana v času brezposelnosti sramota (poniževanje) socialne države. Kieselbach (1997) je to opisal kot družbeno žrtvovanje (angl. *victimizing*) brezposelnih. V tem primeru je potencialno uspešno oblikovanje časa brezposelnih pogosto očitano (»tem gre ja predobro«). Na ta način proizvajajo in ponavljajo norme delavske družbe, kar pomeni razvrednotenje časa za mnoge brezposelne (Rogge 2009).

Prav tako je moškim lahko zaradi spolno specifičnih časovnih norm pogosto onemogočeno udejstvovanje na »ženskem« časovnem področju, kot je gospodinjstvo, nega ali vzgoja (Rogge 2009). Osrednje vprašanje je torej, v kolikšni meri so oblike uporabe (preživljanja) časa normativno razvrednotene zunaj zaposlitve. To pa je odvisno od v teku socializacije s strani posameznika ponotranjenih ali v referenčnih skupinah opaznih norm.

Young in Lim (2014) trdita, da je vrednost časa posameznika odvisna od »svobodnega časa« drugih v družbi. To sta ponazorila s primerjavo psihičnega blagostanja brezposelnih in zaposlenih na nedelovne dni (vikend). Ugotovila sta, da zaposleni in brezposelni doživljajo izredno podobno povišanje v čustvenem blagostanju ob vikendih. Čeprav imajo brezposelni

velike količine svobodnega časa vsak dan, ob vikendih izkusijo skoraj takšno povišanje čustvenega blagostanja kot zaposleni. To bi lahko pojasnili s tem, da ko so brezposelni doma med delovnim tednom, družina in prijatelji delajo in so nedosegljivi za socialne stike. Iz tega sklepada, da je čas v odsotnosti od dela pozitiven, ampak ima omejeno vrednost, in da kar posamezniki najbolj cenijo ob vikendih, ni počitek od dela, ampak da delijo skupni družbeni čas z drugimi.

Vlogo družbenih norm, ki jih je možno razumeti s pomočjo pojmov časovne norme ali časovne kulture, je težko zanemariti. V 80. letih je bila izvedena komaj poznana nizozemska študija, ki se razume kot replika (ponovitev) študije Marienthal in eksplicitno zasleduje vlogo družbenih pogojev v brezposelnosti (Engbersen in drugi 2006). Na podlagi obsežnih podatkov njihove študije, v toku katere so izvedli več kot 270 intervjujev z dolgoročno brezposelnimi, avtorji na podlagi Mertona razlikujejo šest različnih kultur brezposelnosti:

1. *konformisti* – tako kot prej si (nespremenjeno) prizadevajo po ponovni zaposlitvi in višji ravni potrošnje,
2. *ritualisti* – se še vedno potegujejo za novo zaposlitev, vendar nimajo več upanja,
3. *odstranjeni* (opuščeni) – živijo v resignaciji ali pogosto v socialni izolaciji,
4. *podjetniki* – podobni so pretežno konformistom, ki pa se odlikujejo posebej po svoji aktivnosti v senčni ekonomiji,
5. *preračunljivi* – prejemajo socialno podporo za povečanje življenjskega standarda,
6. *avtonomni* – za njih imata delo in potrošnja zanemarljivo vlogo ter njihovo življenje poteka v nasprotju z navodili delovne in na dosežkih temelječe družbe.

Razvrednotenje vsakodnevnega časa je torej odvisno od tega, kako posamezni brezposelni dojema norme svoje družbe, svojega okolja ali svoje referenčne skupine.¹⁸ Prej omenjeni

¹⁸ Če se dojemanje časa v brezposelnosti spremeni, se lahko poveča pripravljenost prilagajanja na situacijske pritiske. Kdor ima le kratko časovno perspektivo, je manj v stanju in pripravljen oceniti odprte alternative; niti si ne zagotovi informacij o posledicah, ki so povezane s posameznimi alternativami, niti nima dolgoročne časovne orientacije, s katerimi bi jih lahko ovrednotil. To poveča pripravljenost situacijske prilagoditve. To pomeni bodisi, da posameznik sledi najmočnejšim normam, torej normam, ki so povezane z neposrednimi sankcijami (vse do ritualizma), ali pa nasprotno, da odklonsko vedenje postane bolj verjetno, če sankcije grozijo komaj v prihodnosti. Avtonomne odločitve, torej neodvisne od situacijskih normativnih pritiskov, so vse redkejšje. To ne pomeni avtomatično, da so brezposelni prej nagnjeni h kriminalnim dejanjem, vendar pa vseeno, da jim je težje izbrati poklic, izobrazbo, prekvalifikacijo, ki vedno predpostavljajo jasnost, v katere prihodnje možnosti in

primer veselih brezposelnih kaže, da je smiselno doživeto oblikovanje časa v brezposelnosti odvisno od izrecnega nasprotovanja normam delovne družbe, ki so naravnane k uspehu in se veseli brezposelni od njih namerno oddaljujejo. To potrjujejo mnenje Offe (1985 v Kanjuo Marčela 2002), da ima delo vse manjši subjektivni in objektivni pomen za ljudi in da bo novo razumevanje dela mešanica hedonizma in altruizma.

Brezposelnost je v sodobni družbi stigmatizirana in ni dojeta kot normalna. Nazorno se to pokaže, ker so delodajalci manj pripravljeni zaposliti dolgotrajno brezposelne kot tiste, ki se premikajo iz zaposlitve v zaposlitev, ali tiste ki so bili zaposleni manj pogosto in krajša obdobja (Blau in Robins 1990; Lockwood 1991; Omori 1997; Clark in drugi 2001), s čimer lahko pojasnimo trajnost brezposelnosti na trgu dela (Ayllon 2013). Hudson (1983 v Glyptis 1989, 71) pravi, da se moramo izogibati označevanja ljudi kot brezposelnih. Značilnost naših sedanjih situacij je, da so prizadele vse razrede in okoliščine moških in žensk; brezposelni so med seboj različni kakor vsi ostali in jih ne moremo primerjati z brezposelnimi v 30. letih (kajti bili so manj različni). Pomembno si je zapomniti, da imajo brezposelni zelo malo skupnega; večina jih ima težave in večina jih ima nekaj prihranjenega časa med dnevom, ampak drugače odsevajo celost družbe s svojimi izobraževalnimi dosežki, interesi ipd. Brezposelnost lahko torej doleti vsakega, tako da za posameznika ne obstaja razlog stigmatizirati lastno brezposelnost, je tabuizirati ali se za njo sramovati in tako tudi ne občutiti vsakdanjika kot razvrednotenega. Kot smo pokazali, je učinek okoljsko specifičnih družbenih norm izrazit. Tudi Martella in Maas (2000) ugotavljata, da je brezposelnost bolj družbeno sprejeta in manj stigmatizirana, kjer so brezposelni bolj nakopičeni. Prav tako Clark (2003) ugotavlja, da je psihično blagostanje brezposelnih boljše, več kot je tudi brezposelnih v njihovem gospodinjstvu ali socialnem okolju, kar pa se bolj izrazito kaže pri moških kot ženskah. Clark (2003) torej govori o učinkih družbenih norm na brezposelne. To bi lahko pojasnili s sinhrono interakcijo. Kajti zaradi asinhronne interakcije se lahko zgodi umik v subkulturni svet, čemur pa sledi družbena dezintegracija. Interakcija predpostavlja sinhronizacijo časa in dojemanje časa udeležениh, torej a) sočasnost zavesti o tempu in redkosti (omejenosti) časa. Socialni odnosi in interakcije so oteženi, ko se enemu mudi, drugi pa ima potrpljenje, ko ima eden svoj govor čim krajši, drugi pa namerava in je pripravljen pogovor čim bolj raztegniti. Nadalje mora b) interakcija obeh udeležениh biti opredeljena v

dogodke se spuščati, oziroma je odločitev vodena od vsakokratnih situacijskih danosti, ne pa od načrtovanja in pričakovanja prihodnosti (Heinmann 1982).

enako široki časovni perspektivi preteklosti in prihodnosti, strukturiranje, razumevanje in vrednotenje, torej na skupno dojetem in zavezujočem pogledu nazaj in skupnih pričakovanih verjetnosti, kdaj se bodo cilji interakcije uresničili. Interakcija postane težka, ko en partner vedno misli na preteklost, medtem ko drugi dela načrte za prihodnost. Spremembe v dojetanju časa, način in globina usmerjenosti na preteklost, sedanjost ali prihodnost, doživljanje redkosti ali tempa časa – zaradi tega tudi zmožnost interakcije brezposelnih ne ostane brez posledic. Brezposelnim je težko svojo poklicno situacijo razložiti z lastno biografijo ali iz preteklih dogodkov na ekonomskem ali političnem področju. Z daljšanjem brezposelnosti mnogokrat upadajo socialni stiki in se lahko zgodi umik v subkulturni svet. Da se socialni stiki brezposelnih zmanjšajo, torej da sledi socialna dezintegracija, in tam, kjer stiki še ostanejo, se ti omejijo na brezposelne, je gotovo tudi problem sinhronizacije časa in je dojetanje časa torej možno razložiti z dejstvom, da so socialni stiki oteženi, če se izgubi enotnost časovne orientacije in so socialni stiki vzdrževani samo takrat, ko obstaja enako dojetanje časa (Heinmann 1982).

5.2 DRUŽBENE VLOGE / ČASOVNA PRIČAKOVANJA

Kot drugo pomembno determinanto doživljanja časa bomo tukaj nagovorili (navedli) družbene vloge. Te se nahajajo bližje posamezniku kot družbene norme in skupine, torej v njegovem neposrednem socialnem okolju, in bi jih lahko nagovorili kot »časovna pričakovanja« ali »časovne potrebe« oziroma njihova odsotnost. Brezposelnost nastopi v popolnoma različnih porazdelitvah vlog: od samskega posameznika v srednjih letih do samostojnega šestdesetletnika, od najstnice samohranilke, ki živi pri starših, do moškega glavnega hranilca velike družine. Vplive brezposelnosti na čas vsakdanjika je možno razumeti tudi z upoštevanjem porazdelitev vlog, kajti »sproščeni čas« je bolj ali manj odvisen od družbenih pričakovanj.

Družbeni kontekst, torej to, kakšna je pričakovana porazdelitev vlog v neki družbi, ima velik vpliv na razmerja med brezposelnostjo, spoloma in duševnim zdravjem (Strandh in drugi 2013). Pomembnost družbenega konteksta pri raziskovanju razlik v brezposelnosti in želji po zaposlenosti med moškimi in ženkami poudarja tudi Nordenmark (1999).

Kjer moški veljajo za edine hranilce neke družine, lahko nastopijo veliki konflikti vlog v partnerstvu. Posebej v družinah s tradicionalnimi porazdelitvami vlog po spolu ima moški

manj možnosti, da bi si poiskal druge oblike uporabe časa. Že odsotnost možnosti alternativnih vlog je tista, ki razvrednoti vsakdanjik in ga lahko naredi nesmiselnega. V mnogih primerih leži vzrok tega razvrednotenja v izgubi socialnega priznanja in potrditve. Spet v drugih primerih pa brezposelni načrtno iščejo vloge za pridobitev socialnega priznanja, kot so častne funkcije (angažiranost), prostovoljno delo in druge neformalne dejavnosti v soseščini ali podpornih skupinah. S tem vzdržujejo kompetence zaposljivosti in prispevajo k socialnemu kapitalu (Hesse 2001). Režim, kjer se potreba po zaposlitvi tradicionalno razlikuje med spoloma, je pokazal, da ima brezposelnost večji negativni vpliv na psihično blagostanje moških kot žensk (Strandh in drugi 2013). V bolj enakomerno zasnovanih partnerskih odnosih pa v nasprotju lahko vloga starša in partnerja obvaruje moškega pred razvrednotenjem njegovega vsakdanjega časa.

Kljub neenakosti med spoloma na trgu zaposlovanja (Bakas in Papapetreu 2014) se vedno več ženske vključuje v plačano zaposlitev. To je povzročilo prestrukturiranje trga dela in s tem tudi večjo brezposelnost, še posebej žensk. Ženske imajo vedno večjo željo po karieri in poklicni orientaciji, zato alternativna vloga ženske v gospodinjstvu ne pripada izključno samo ženski, ampak tudi moškemu. Nekateri starši poročajo zelo pozitivno o tem, da preživijo več časa kot prej s svojimi otroci (Hess in drugi 1991). V manjši študiji (Rogge in drugi 2007) starejših trajno brezposelnih moških so nekateri udeleženci opisali, da v brezposelnosti prevzemajo več starševskega in negovalnega dela, in drugi, da bodo lahko bolj skrbeli za svoje duševno bolne partnerke. V spolnem režimu, kjer je potreba po zaposlenosti enako porazdeljena med moškimi in ženskami, ima brezposelnost enak vpliv na dušeno zdravje za oba spola (Strandh in drugi 2013).

V kolikšni meri imajo takšne posledice vlog pozitiven ali negativen učinek na doživljanje časa prizadetih, je odvisno od identitete posameznika. Doživljanje časa in identiteta sta tesno povezana, ker a) je identiteta pod vplivom časovne perspektive in časovnega horizonta (v kolikšni meri torej v identitete posameznika sežejo pretekli dogodki, izkušnje in pričakovanja), b) je identiteta sama dinamična ter se s časom spreminja in c) ker mora posameznik v predstavitvi lastne identitete in konstrukcije svoje podobe upoštevati in oceniti časovni ritem in časovno strukturo. S spremenjenim dojetjem časa se bo torej spremenila tudi identiteta (Heinmann 1982).

Razlike po spolu v posledicah brezposelnosti na duševno zdravje so povezane z različnimi pozicijami in vlogami, ki so dostopne moškim in ženskam v družbi in družini; vloge, ki so povezane z njihovimi različnimi psihološkimi in ekonomskimi potrebami po zaposlitvi. S tem lahko pojasnimo različne zaključke raziskav o razlikah psihičnega blagostanja v brezposelnosti med spoloma. McKee-Ryan in drugi (2005) so ugotovili, da imajo brezposelne ženske slabše duševno zdravje, medtem ko sta Paul in Moser (2009) ugotovila, da so moški v času brezposelnosti pod večjim stresom kot ženske. Creed in Watson (2003) pa nista našla noben razlik po spolu v brezposelnosti, da bi vplivala na psihično blagostanje oziroma na prikrajšanje latentnih funkcij zaposlitve.

Od spola odvisni učinki vlog imajo torej še vedno velik pomen. Za moške se zdi, da so v zahodnih družbah v času brezposelnosti pod večjim psihičnim pritiskom (bremenom) kot ženske¹⁹ (Paul in Moser 2009), in brezposelnost povzroči večjo stisko moškim kot ženskam (Paul 2005). To je brez dvoma možno razložiti s spolno specifično strukturo trga dela kakor tudi z iz nje izhajajočo različno zaposlitveno biografijo. Razvrednotenje vsakdanjega časa je posebej verjetno tam, kjer družba vrši visoki pritisk na vloge in brezposelnost vodi v ogrožanje ali oškodovanje drugih vlog. Primer so številni samohranilci, ki razpolagajo z malo ali nič finančnimi viri in se morajo boriti za preživetje svoje družine (Muller in drugi 1996). Kot drugo prihaja tam k razvrednotenju časa, kjer niso dostopne alternativne vloge. To velja ravno za samostojno živeče, socialno slabo povezane osebe, ki lahko imajo tudi zaradi nizke izobrazbe malo možnosti, da najdejo novo zaposlitev. Manjkanje alternativnih vlog, s katerimi bi lahko bil nadomeščen (oziroma ublažen) izpad vloge zaposlitve, zato pogosto sovпада s socialno izolacijo, izločitvijo in psihosocialnimi pomanjkanji (prikrajšanji) (Rogge 2009).

¹⁹ Brezposelni kažejo večjo stisko kot zaposleni. Brezposelnost ni samo povezana s stisko, ampak jo tudi povzroča (depresija, strah, nervoza, psihosomatski simptomi, subjektivno blagostanje, samospoštovanje). Moški in posamezniki s službami modrih ovratnikov so pod večjim pritiskom kot ženske ali posamezniki v zaposlitvah belih ovratnikov. Negativni učinek brezposelnosti na duševno zdravje je večji v državah s šibko gospodarsko razvitostjo, nesorazmerno porazdeljenim dohodkom ali v državah s šibkim sistemom zaščite brezposelnih v primerjavi z drugimi državami (Paul in Moser 2009).

5.3 FINANČNI VIRI / ČASOVNI VIRI

Splošno znano je, da sta življenjsko zadovoljstvo in psihosocialno zdravje odvisna od dosegljivosti monetarnih virov (Diener in Biswas-Diener 2002). Ta odvisnost velja tudi in še posebej za subjektivno blagostanje brezposelnih (Waters in Muller 2003). V duhu Bourdiejeve (1986) »kapitalske podlage« se v brezposelnosti finančni viri pretvorijo v vire razporejanja časa, na primer pri dnevni potrošnji in vedenju v prostem času. Denar je potentakem čas. Brezposelnost je povezana z zmanjšanjem dohodka, torej z zmanjšanjem denarja, ki je na voljo v prihodnosti. Denar pa je medij, ki trenutno zagotavlja zadovoljitev prihodnjih potreb, ki trenutno razbremeni probleme oblikovanja prihodnosti. Zaradi tega lahko zmanjšanje dohodka zaradi brezposelnosti vodi v skrajšanje časovne perspektive in pričakovanega horizonta. Poleg tega so pri mladih²⁰ z delom povezana pričakovanja o prihodnjem dohodku, ki bi se naj izpolnila po zaključku usposabljanja, in z začetkom polno plačanega poklica. Na te pričakovane dohodke se naslanjajo želje, upi in načrti, ki si jih delajo za prihodnost in bi jih radi uresničili. Brezposelnost iz tega razloga praviloma ne pomeni samo izpada dohodka in s tem odpovedovanja mnogih navad, ne pomeni samo težav zasledovati recipročne socialne obveznosti; brezposelnost pomeni predvsem uničenje dohodkovnih pričakovanj – to velja posebej za mlade, ki so takoj po usposabljanju ostali brezposelni – in vodi v razočaranja upov, načrtov in želja za prihodnost, tako da že razočaranje o pričakovanih dohodkih lahko zmanjša orientacijo in upanje na prihodnost pri mladih (Heinmann 1982) in vodi v razvrednotenje vsakdanjega časa.

Doživljanje časa je torej odvisno tega, ali brezposelni razpolagajo z zadostnimi finančnimi sredstvi ali so finančno preskrbljeni in imajo dostop do nekaj finančnim in družbenim

²⁰ Razvrednotenja časa je tako odvisno tudi od življenjskega obdobja, v katerem posameznik doživi brezposelnost. Izguba prihodnosti, ki lahko vsakega brezposelnega sicer drugače prizadene, se sploh pri mladih zato tako močno kaže, ker posameznik to doživi v takšni življenjski fazi, ki je sama bistveno usmerjena v prihodnost, ne samo v pričakovanju prihodnjih izpolnitev in življenjskih možnosti, ampak nasploh v pričakovanju prihodnosti in individualnega razvoja osebe. Razočaranje poklicnih vrednostnih pričakovanj na primer zato ne postane samo odvzem življenjskih možnosti, ampak lahko hkrati postane močno onemogočenje posameznikovega razvoja, s tem da je posamezniku onemogočen del njegove prihodnje resničnosti in so mu odvzete potrebe in pričakovanja, brez katerih njegov razvoj stagnira (Heinmann 1982).

nagradam enakovrednega dela. Razvrstitev vsakdanje časa je bolj verjetno pri brezposelnih, ki ne razpolagajo z zadostnimi finančnimi viri. Pred največjim razvrstjenjem časa pa so očitno najbolj ogroženi tisti, ki že iz prej težkih finančnih razmer zdrsejo v brezposelnost.

5.4 OBLIKE PREMAGOVANJA / ČASOVNE KOMPETENCE

Nazadnje bo proučevana vloga posameznikovih oblik premagovanja brezposelnosti, ki tega varuje pred psihološko degradacijo v problematični situaciji. Tu je najti ogromne razlike v skupini brezposelnih. To velja na primer za dimenzijo proaktivnost/pasivnost v vodenju življenja, za daljšo/krajšo časovno perspektivo, za pripis stigmat brezposelnosti, za občutek biti gospodar položaja/vdanosti v usodo (Pearlin in Schooler 1978), za iskanje socialne pomoči vse do zahtevkov zdravstvenega varstva in svetovanja.

Posamezniki, ki kažejo aktiven stil premagovanja problemov v brezposelnosti, so načeloma v prednosti, kar se tiče doživljanja svojega časa. Svoje »časovne kompetence« uporabljajo za aktivno oblikovanje vsakdanjika. Vendar je tukaj osrednjega pomena, da časovne kompetence nikakor niso enakomerno razporejene, temveč močno variirajo v sodelovanju z družbenim slojem. Koncept kulturnega kapitala, ki ga je v diskusijo vpeljal Bourdieu (1986), se tukaj izkaže kot koristen za vsakdanjik v brezposelnosti. Časovno doživljanje, dobro počutje in zdravje so odvisni od kompetenc dejanj (odzivanja), ki jih je posameznik usvojil in se jih naučil v svoji socializaciji (Abel 2008). Doživljanje časa je tudi povezano s spremenjeno uporabo časa v brezposelnosti. To se pokaže v prostočasnih vedenjskih vzorcih, ki se oblikujejo med brezposelnostjo, saj so predvsem izraz sposobnosti in pripravljenosti, zaradi z brezposelnostjo dobljenega časa, ustvariti novo strukturo in ustrezati pravici oblikovanja časa, ki izhaja iz več razpoložljivega časa. Pri tem ne gre samo za problem, v kolikšni meri uspe strukturiranje časa v oblikovanju prostega časa, ampak predvsem tudi za to, ali je morda v zunajpoklicnih konjičkih in aktivnem oblikovanju prostega časa videna priložnost, v kateri brezposelni z vedno večjo izolacijo in s socialno odcepitvijo lahko obdržijo vedenjsko stabilnost ter v ugodnih primerih samozavest, ali pa sprememba dožemanja časa in z njo povezana povečana pasivnost in obup, ki smo jih opisali kot tipične posledice brezposelnosti, vodijo tudi v večjo pasivnost v prostočasnem vedenju (Heinemann 1982).

Posebej ogroženi pred razvrednotenjem časa so torej tisti, ki se niso naučili časa samostojno oblikovati (upravljati, razpolagati). Ravno tisti, ki so bili socializirani v okolju resignacije in katerim je že od začetka bil priučen manjši nadzor (Bosma 2006 v Rogge 2009) in ki imajo krajšo časovno perspektivo, namreč so bolj osredotočeni na sedanost (Tismer 1985; O'Rand in Ellis 1974). Percepcija prihodnosti vpliva na psihično blagostanje brezposelnih. Tisti, ki imajo izrazito negativno ali le malo pozitivno dožemanje prihodnosti, so bolj dovzetni za časovno stisko (Creed in Klisch 2005). Njim manjka sposobnost vsakdanji čas aktivno na novo oblikovati in preoblikovati, da bi ga lahko doživeli manj brezsmiselno.

6 SKLEP

Čas je integralni del vsakdanjega življenja posameznika kakor tudi organizacije celotne družbe. Zaposlitev v dimenziji časa pomeni uporabo časa, strukturira abstraktno zaporedje vsakdanjega časa in predstavlja psihološko vlogo percepcije prostega časa. Čas je pod vplivom dela dojet kot dobrina, s katero je treba preudarno razpolagati in načrtovati, predvsem z namenom, da je čim več časa lahko uporabljenega za prijetne dejavnosti. Skozi časovne prakse se izkazuje družbeni red, ki omogoča družbeno regulacijo in uvedbo časovne discipline. Brezposelni pa odstopajo od standardne organizacije časa, so izključeni iz normativnega družbenega časovnega reda, ki ga določa zaposlitev, zato nas je zanimal vpliv brezposelnosti na strukturo in izkustvo časa posameznikov. Pomen časa v brezposelnosti razkriva študija Marienthal, izvedena v 30. letih prejšnjega stoletja, kjer raziskovalci ugotavljajo, da je čas z brezposelnostjo razvrednoten ter povzroči časovno dezorientacijo in negativno psihično blagostanje posameznikov. To potrjujejo ugotovitve, da brezposelni presežek časa doživljajo kot breme, da niso sposobni strukturirati in smiselno uporabiti časa in da je brezposelnost povzročila izgubo občutka za čas.

Čas je pomemben dejavnik oblikovanja in dožemanja vsakdanjega življenja, bistveno opredeljen z delom in poklicem, kar pomeni, da lahko uporaba in dožemanje časa predstavljata problem za brezposelne, ker niso vezani na eksterne časovne strukture. Ugotovitve študije Marienthal pa s časovne perspektive ne moremo poistovetiti z dožemanjem brezposelnosti v sodobni zahodni družbi. Na podlagi številnih študij smo pokazali, da z brezposelnostjo v sodobni družbi ne nastopi nujno tudi časovna dezorientacija. Zaposlitev ni nujno doživeta pozitivno in kot da zadovolji osnovne človeške potrebe, zato je posledično ocena časa v brezposelnosti lahko pozitivna, saj brezposelnost sprosti občutek časovnega pritiska in omogoči več časa za dejavnosti, ki posameznika veselijo ter blažijo negativne posledice brezposelnosti in s tem dvigujejo psihično blagostanje posameznika. Od Marienthala do danes pa se je tudi področje prostega časa precej razširilo. Brezposelni imajo več možnosti in načinov, kako preživeti čas, kar ima opraviti s tehnološkim in industrijskim razvojem ter z geografsko mobilnostjo pa tudi z večjo splošno blaginjo in s socialnim varstvom. Prav tako ne smemo niti zanemariti aktivnega načrtovanja s strani posameznika, saj je čas medij, s katerim in v katerem posamezniki oblikujejo svoj vsak dan. Pri tem

izpostavljam proaktivnost, ki posameznika postavi v situacijo, da sam prevzame pobudo in povzroči spremembe v zelene smeri, da najde priložnosti ali kreativno ustvari nove načine, kako rešiti ali izkoristiti prej nevidene možnosti. V tem smislu je posameznik dejavna družbena oseba, ki si prizadeva, da bi njena situacija imela smisel, in se vede glede na razloge in namene, da uresniči izbrane cilje, ter je s tem usmerjena v prihodnost. Pokazali smo, da so posamezniki zmožni aktivno načrtovati in si strukturirati vsakdanji čas ter ga zapolniti s smiselnimi dejavnostmi. Do katere mere bo brezposelni posameznik uspel načrtovati, proaktivno delovati in vzdrževati redno dejavnost, je odvisno tudi od subjektivno dojete dimenzije časa, ki se ne razlikuje samo na ravni populacije, ampak se razlikuje tudi znotraj izjemno heterogene skupine brezposelnih, saj so posamezniki različno intenzivno usmerjeni v preteklost, sedanost ali prihodnost. Ne izpodbijamo dejstva, da za mnoge posameznike brezposelnost zaradi oslabljenih finančnih virov povzroča slabe pogoje življenja in negativno vpliva na psihično blagostanje, vendar smo skušali poudariti, da je vsaj del skupine brezposelnih sposobnih presežek časa v brezposelnosti dojemati pozitivno, ga strukturirati, smiselno uporabiti ter s tem zvišati raven psihičnega blagostanja in ublažiti negativne učinke brezposelnosti. To prispeva k ohranjanju in razvijanju kompetenc njihove zaposljivosti in k socialnemu kapitalu.

V kolikšni meri je vsakdanji čas z brezposelnostjo razvrednoten, mora biti po eni strani odgovorjeno v izmenjavi družbenih norm, družbenih pričakovanj in kontekstov, po drugi strani pa z ravnanjem ter doživljanjem časa posameznika, saj je razvrednotenje časa subjektivna ocena prizadetih. Razvrednotenje vsakdanjega časa v brezposelnosti je posebej verjetno za posameznike, ki se poistovetijo z družbenimi normami, ki izražajo, da je zaposlitev nujna, brezdelje pa stigmatizirano. Prav tako lahko razvrednotenje vsakdanjega časa pričakujemo pri posameznikih, pri katerih družba izvaja visoki pritisk na vloge in brezposelnost povzroči ogroženost ali oškodovanje drugih vlog, ter pri tistih brezposelnih, ki jim niso dostopne alternativne vloge. Razvrednotenje vsakdanjega časa je bolj verjetno pri brezposelnih, ki ne razpolagajo z zadostnimi finančnimi viri in ki že iz prej težkih finančnih razmer zdrsnejo v brezposelnost. Posebej ogroženi pred razvrednotenjem vsakdanjega časa so tisti brezposelni, ki se niso naučili časa samostojno oblikovati in ki jim je bil že v primarni socializaciji priučen manjši nadzor nad časom, ter tisti, ki imajo krajšo časovno perspektivo. Preprečiti ali odpraviti razvrednotenje vsakdanjega časa in usmeritev v oplemenitenje vsakdanjega časa brezposelnih mora biti s časovno politične perspektive cilj trga dela,

socialnih politik in zdravstvenih politik, pri čemer morajo upoštevati različne časovne potrebe zelo heterogene skupine brezposelnih.

Odpraviti razvrednotenje vsakdanjika brezposelnih pomeni najprej se boriti proti stigmatizaciji brezposelnosti. Pri stigmatiziranju gre za družbeni diskurz, ki se vrti okoli predstav o družbi, delu in času. Še vedno je odprto vprašanje, ali se politični akterji lahko sprijaznijo s koncem polne zaposlenosti prebivalstva ali pa so pripravljeni čakati, da bo zaradi demografskih premikov nekoč spet prišla. Družbeno žrtvovanje brezposelnosti vodi v to, da je vsakdanjik prizadetih močno razvrednoten, in pomeni družbeno ustvarjeno omejitev življenjskih možnosti brezposelnih.

Odpraviti razvrednotenje vsakdanjega časa brezposelnih pomeni drugič, napraviti predloge in ukrepe, ki so prilagojeni specifičnim življenjskim položajem in tipom brezposelnih. Samohranilci, invalidi, večkratno obremenjeni posamezniki, dolgoročno brezposelni, hranilci velikih družin, deloholiki z visoko izobrazbo itn. imajo različne zahteve in potrebe. Na primer pri mnogih samohranilcih gre za časovne razbremenitve ustvariti čas v vsakdanjiku z večjim prevzemanjem skrbi za otroke (varstva). Pri mnogih samostojnih dolgoročno brezposelnih pa je mnogo bolj pomembno ustvariti institucionalno ponudbo (predloge) za oblikovanje časa. Tisti, ki jim manjkajo kompetence in viri za svobodno individualno oblikovanje časa, mnogokrat potrebujejo institucionalno nadomestilo, ki jim omogoča smiselno uporabo časa. Poleg ukrepov usposabljanja in kratkoročnih ponudb bi lahko bili pri dolgoročno brezposelnih posebej uspešni programi socialne in skupinske integracije, ki bi zajemali program dela skupnosti, kot je javno delo ali prostovoljno delo. V središču diferencialne časovne politike mora stati cilj različnim časovnim potrebam in kompetencam različnih skupin brezposelnih nuditi institucionalno ustrezno (prilagojeno) ponudbo. To na institucionalni ravni pomeni tudi, da delodajalci in drugi akterji postanejo v okviru socialne zaščite preventivno aktivni v pripravi in podpori brezposelnih pred in po izgubi zaposlitve.

Odpraviti razvrednotenje vsakdanjega časa brezposelnih pomeni, končno, brezposelne opogumiti in podpreti v tem, da dobijo več nadzora nad vsakdanom in svojim življenjem. Pomeni posameznike spraviti v položaj, da sami vzamejo svoje (zdravstvene) stvari v svoje roke, in kompetence časovnega in vsakdanjega oblikovanja brezposelnih čim boljše razviti. Pri tem je okrepiti potrebno institucionalno svetovalno in usposobljeno ponudbo, kakor usmeriti pozornost na sodelavce s strani uradnikov, posebej zaposlitvenih agencij, delovnih

združenj in komun. To še zlasti velja glede velikih zdravstvenih pomanjkanj mnogih brezposelnih.

O vplivu brezposelnosti na strukturo in izkustvo časa posameznikov smo podali teoretično-analitična izhodišča, podprta s sekundarno analizo raziskav in študij. V nadaljnjem raziskovanju bi bilo smiselno problematiko obravnavati z empiričnim raziskovanjem, ki bi prepletalo kvantitativne podatke, pridobljene z dnevniki brezposelnih, izpolnjenimi za dan nazaj, kakor tudi kvalitativne podatke, ki bi jih pridobili s poglobljenimi intervjuji ter v daljšem časovnem obdobju to večkrat ponovili. Na tak način bi pridobili celostno in poglobljeno sliko strukture in izkustva časa brezposelnih v sodobni zahodni družbi.

Boljše razumevanje, kako uporabljamo in doživljamo čas, nam lahko omogoči kakovostnejše življenje v bolj produktivni družbi. Živimo v času, ki ponuja doslej še nesluteno obilico spodbud, in skoraj dnevno smo priče nastajanju novih možnosti, da bi spoznali zanimive ljudi, postali pametnejši, da smo lahko ustvarjalni ali se preprosto samo zabavamo. Ne moremo imeti absolutnega nadzora nad to izredno dimenzijo, vendar več kot vemo o času, bolj ga lahko oblikujemo po svoji volji in se naučimo z njim ravnati ter tako oplemenitimo vsakdanji čas.

7 LITERATURA

Abel, Thomas. 2008. Cultural capital and social inequality in health. *Journal of Epidemiology and Community Health* 62 (7): e13.

Adam, Barbara. 1990. *Time and social theory*. Philadelphia: Temple University Press.

--- 2010. *Čas*. Maribor: Subkulturni azil, zavod za umetniško produkcijo in založništvo.

Ahn, Namkee, Juan Ramon Garcia in Juan Francisco Jimeno. 2004. The Impact of Unemployment on Individual Well-Being in the EU. *ENEPRI Working paper 29*: 1–23.

Ayllon, Sara. 2013. Unemployment persistence: Not only stigma but discouragement too. *Applied Economics Letters* 20 (1): 67–71.

Bakas, Dimitrios in Evangelia Papapetreu. 2014. Unemployment by Gender: Evidence from EU Countries. *International Atlantic Economic Society* 20 (1): 103–111.

Ball, Myfanwy in Jim Orford. 2002. Meaningful Patterns of Activity Amongst the Long-term Inner City Unemployed: A Qualitative Study. *Journal of Community and Applied Social Psychology* 12 (6): 377–396.

Barle-Lakota, Andreja. Mirjam Počkar, Bojana Novak-Fajfar, Tanja Renner, Milica G. Antić, Tanja Popit, Marjana Ilić Ratkai in Alojz Pluško. 2004. *Sociologija, Učbenik za 280-urni predmet sociologije v 4. letniku gimnazijskega izobraževanja*. Ljubljana: DZS.

Beck, Ulrich. 2001. *Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Krtina.

Bell, Daniel. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.

Berger, Peter L. in Thomas Luckmann. 1967. *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*. New York: Anchor Books.

Bergmann, Werner. 1992. The Problem of Time in Sociology: An Overview of the Literature on the State of Theory and Research on the Sociology of Time, 1902–82. *Time and Society* 1 (1): 81–134.

Blau, David M. in Philip K. Robins. 1990. Job Search Outcomes for the Employed and Unemployed. *Journal of Political Economy* 98 (3): 637–655.

Bourdieu, Pierre. 1986. The forms of capital. V *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ur. John G. Richardson, 241–258. New York: Greenwood.

Brannen, Julia. 2005. Time and the Negotiation of Work-Family Boundaries. Autonomy or illusion. *Time and Society* 14 (1): 113–131.

Bratina, Aleksander. 1992. Izguba zaposlitve in brezposelnost – bitka s stresom. *Psihološka obzorja* 1 (1): 63–66.

Brenner, S.-O. in Riva Bartell. 1983. The Psychological impact of unemployment: A structural analysis of cross-sectional data. *Journal of Occupational Psychology* 56 (2): 129–136.

Brinkmann, Christian in Eberhard Wiedemann. 1994. Individuelle und gesellschaftliche Folgen von Erwerbslosigkeit in Ost und West. V *Arbeitslosigkeit und soziale Gerechtigkeit*, ur. Leo Montada, 175–192. New York: Campus Verlag.

Broom, Dorothy H., Rennie M. D'Souza, Lyndall Strazdins, Peter Butterworth, Ruth Parslow in Bryan Rodgers. 2006. The lesser evil: Bad jobs or unemployment? A survey of mid-aged Australians. *Social Science and Medicine* 63 (3): 575–586.

Clark, Andrew E. 2003. Unemployment as a Social Norm: Psychological Evidence from Panel Data. *Journal of Labour Economics* 21 (2): 323–351.

---, Yannis Georgellis in Peter Sanfey. 2001. Scarring: The Psychological Impact of Past Unemployment. *Economica* 68 (270): 221–241.

Corbin, Juliet M. in Anselm L. Strauss. 2008. *Basics of qualitative research; techniques and procedures for developing grounded theory*. Los Angeles: Sage.

Crant, J. Michael. 2000. Proactive Behavior in Organizations. *Journal of Management* 26 (3): 435–462.

Creed, Peter A. in Jan Klisch. 2005. Future Outlook and Financial Strain: Testing the Personal Agency and Latent Deprivation Models of Unemployment and Well-Being. *Journal of Occupational Health Psychology* 10 (3): 251–260.

--- in Tania Watson. 2003. Age, Gender, Psychological Wellbeing and the Impact of Losing the Latent and Manifest Benefits of Employment in Unemployed People. *Australian Journal of Psychology* 55 (2): 95–103.

Crompton, Rosemary. 1999. *Restructuring Gender Relations and Employment: The Decline of the Male Breadwinner*. Oxford: Oxford University Press.

Diener, Ed in Robert Biswas-Diener. 2002. Will Money Increase Subjective Well-Being? A Literature Review and Guide to Needed Research. *Social Indicators Research* 57 (2): 119–169.

Emirbayer, Mustafa in Ann Mische. 1998. What Is Agency? *American Journal of Sociology* 103 (4): 962–1023.

Engbersen, Godfried, Kees Schuyt, Jaap Timmer in Frans van Waarden. 2006. *Cultures of Unemployment. A Comparative Look at Long-Term Unemployment and Urban Poverty*. Colorado: Westview Press Inc.

Evans, Stephen T. in John T. Haworth. 1991. Variations in personal activity, access to 'categories of experience', and psychological well-being in young adults. *Leisure Studies* 10 (3): 249–264.

Fagan, Colette. 2001. The Temporal Reorganization of Employment and the Household Rhythm of Work Schedules. *The American Behavioral Scientist* 44 (7): 1119–1212.

Feather, N. T. in M. J. Bond. 1983. Time structure and purposeful activity among employed and unemployed graduates. *Journal of Occupational Psychology* 56 (3): 241–254.

Felski, Rita. 1999. The Invention of Everyday life. *New formations* 39: 15–31.

Fryer, David in Rose Fagan. 2003. Toward A Critical Community Psychological Perspective on Unemployment and Mental Health Research. *American Journal of Community Psychology* 32 (1/2): 89–96.

--- in Roy Payne. 1984. Proactive behaviour in unemployment: Findings and implications. *Leisure Studies* 3 (3): 273–295.

--- in Stephen McKenna. 1987. The laying off of hands – unemployment and the experience of time. V *Unemployment: Personal and Social Consequences*, ur. Stephen Fineman, 47–73. London: Tavistock Publications Ltd.

Gershuny, Jonathan. 2000. *Changing Times: Work and Leisure in Postindustrial Society*. New York: Oxford University Press.

Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.

--- 2003. *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. LA: University of California Press.

Glyptis, Sue. 1989. *Leisure and unemployment*. Philadelphia: Open University Press.

Goffman, Erving. 1959. *The presentation of self in everyday life*. New York: Anchor Books.

Grint, Keith. 2005. *The Sociology of Work*. UK: Polity Press.

Hammond, Claudia. 2012. *Time warped: unlocking the mysteries of time perception*. Canada: Canongate Books Ltd.

Haralambos, Michael in Martin Holborn. 2005. *Sociologija: Teme in pogledi*. Ljubljana: DZS.

Haworth, John T. in Stephen T. Evans. 1987. Meaningful activity and unemployment. V *Unemployed People: Social and Psychological Perspectives*, ur. David Fryer in Philip Ullah, 241–267. Philadelphia: Open University Press.

Heinemann, Klaus. 1982. Arbeitslosigkeit und Zeitbewusstsein. *Soziale Welt* 33 (1): 87–101.

Hepworth, Sue J. 1980. Moderating factors of the psychological impact of unemployment. *Journal of Occupational Psychology* 53 (2): 139–145.

Hess, Doris, Wolfgang Hartenstein in Menno Smid. 1991. Auswirkungen von Arbeitslosigkeit auf die Familie. *Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung* 24: 178–192.

Hesse, Genevieve. 2001. *Erwerbslose Ehrenamtler – Botschafter einer sinnvollen Arbeit oder Opfer der Erwerbsarbeitskrise*. Berlin: WZP-papers P01–509.

Hoare, Nancey P. in M. Anthony Machin. 2009. Some implications of the psychological experience of unemployment. *Australian Journal of Career Development* 18 (3): 57–61.

Hoye, Greet Van in Hanne Lootens. 2013. Coping With Unemployment: Personality, Role Demands, and Time Structure. *Journal of Vocational Behavior* 82 (2): 85–95.

Jackel, Michael in Sabine Wollscheid. 2007. Time is Money and Money Needs Time? A secondary Analysis of Time-Budget Data in Germany. *Journal of Leisure Research* 39 (1): 86–108.

Jackson, Todd. 1999. Differences in Psychosocial Experiences of Employed, Unemployed, and Student Samples of Young Adults. *The Journal of Psychology* 133 (1): 49–60.

Jahoda, Marie. 1982. *Employment and Unemployment: A Social-Psychological Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

--- 1984. Social institutions and human needs: A comment on Fryer and Payne. *Leisure Studies* 3 (3): 297–299.

--- Paul F. Lazarsfeld in Hans Zeisel. 1933/1971. *Marienthal: the sociography of an unemployed community*. Chicago: Aldine.

Kanjuo Mrčela, Aleksandra. 2002. Sodobna rekonceptualizacija dela: delo med racionalnim in emocionalnim. *Teorija in praksa* 39 (1): 30–48.

Kaplan, H. Roy in Curt Tausky. 1974. The Meaning of Work among the Hard-Core Unemployed. *The Pacific Sociological Review* 17 (2): 185–198.

Kasprzak, Elzbieta. 2008. *Time Structuralization and Activity of the Unemployed*. Dostopno prek: http://www.google.si/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=6&ved=0CEAQFjAF&url=http%3A%2F%2Fwww.euh-e.edu.pl%2Fpl%2Fdownload%2F9caf3b8b4a11b4b80bc227bc4cf2f187&ei=_0ZzU6nWN6u6ygoQr4L4Dg&usg=AFQjCNEN83N2aPjNYZ-DFgCGBk_ysKM9iw&sig2=Jem-IXZC9ueDJTnGZy4MRg (14. maj 2014).

Kieselbach, Thomas. 1997. Unemployment, victimization, and perceived injustices: Future perspectives for coping with occupational transitions. *Social Justice Research* 10 (2): 127–151.

Klein, Stefan. 2009. *Čas – Snov, iz katere je življenje*. Maribor: Obzorja

Knabe, Andreas, Steffen Ratzel, Ronnie Schob in Joachim Weimann. 2010. Dissatisfied with life but having a good day: time-use and well-being of the unemployed. *The Economic Journal* 120 (547): 867–889.

Kragelj, Boris. 2009. *Interdisciplinarni pristop k obravnavi časa v družboslovju: evalvacija družbenih zaznav časa v obdobju tehnoloških sprememb in družbe znanja*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.

Krueger, Alan B. in Andreas I. Mueller. 2008. The Lot of the Unemployed: A Time Use Perspective. *IZA Discussion Papers* 3490.

--- 2012. Time use, emotional well-being and unemployment: Evidence from longitudinal data. *American Economic Review* 102 (3): 594–599.

Lange, Thomas. 2013. Scarred from the past or afraid of the future? Unemployment and job satisfaction across European labour markets. *The International Journal of Human Resource Management* 24 (6): 1096–1112.

Larsson, Jorgen in Christer Sanne. 2005. Self-help Books on Avoiding Time Shortage. *Time and Society* 14 (2/3): 213–230.

Levine, Robert. 2006. *A geography of Time. The Temporal Misadventures of a Social Psychologist, or How Every Culture Keeps Time Just a Little Bit Differently*. USA: Basic Books.

Lewis, Alan, Paul Webley in Adrian Furnham. 1995. *The new economic mind: the social psychology of economic behaviour*. New York: Harvester Wheatsheaf.

Lockwood, Ben. 1991. Information Externalities in the Labour Market and the Duration of Unemployment. *Review of Economic Studies* 58 (4): 733–753.

Lyubomirsky, Sonja, Nicole D. Caldwell in Sussan Nolen-Hoeksema. 1998. Effects of Ruminative and Distracting Responses to Depressed Mood on Retrieval of Autobiographical Memories. *Journal of Personality and Social Psychology* 75 (1): 166–177.

Majchrzak, Ann. 1984. *Methods for policy reasearch*. Newbury Park: Sage.

Martella, Donatella in Anne Maas. 2000. Unemployment and Life Satisfaction: The Moderating Role of Time Structure and Collectivism. *Journal of Applied Social Psychology* 30 (5): 1095–1108.

McGrath, Joseph E. in Franziska Tschan. 2004. *Temporal Matters in Social Psychology: Examining the Role of Time in the Lives of Groups and Individuals*. Washington: American Psychological Association.

--- 2007. Temporal Matters in the Study of Work Groups in Organizations. *The Psychologist – Manager Journal* 10 (1): 3–12.

McKee-Ryan, Frances M., Zhaoli Song, Connie R. Wanberg in Angelo J. Kinicki. 2005. Psychological and Physical Well-Being During Unemployment: A Meta-Analytic Study. *Journal of Applied Psychology* 90 (1): 53–76.

Muller, Juanita, Brian Delahaye, Sharon Winocur in Richard Hicks. 1996. The psychological impacts of long-term unemployment, sex differences and activity: a case study analysis. *Journal of Applied Social Behaviour* 3 (1): 30–43.

Musek, Janek in Vid Pečjak. 1993. *Psihologija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Muzzetto, Luigi. 2006. Time and Meaning in Alfred Schutz. *Time and Society* 15 (1): 5–31.

Nastran Ule, Mirjana. 2013. Spreminjanje vrednot v sodobnih življenjskih potekih. Dostopno prek: http://www.centerslo.net/files/file/ssjlk/49_SSJLK/nastran%20ule.pdf (12. julij 2014).

Neurath, Paul. 1995. Sixty Years Since Marienthal. *Canadian Journal of Sociology* 20 (1): 91–105.

Noel-Hoeksema, Susan. 2000. The Role of Rumination in Depressive Disorders and Mixed Anxiety/Depressive Symptoms. *Journal of Abnormal Psychology* 109 (3): 504–511.

Nordenmark, Mikael. 1999. Employment Commitment and Psychological Well-being among Unemployed Men and Women. *Acta sociologica* 42 (2): 135–146.

Nowotny, Helga. 1996. *Time: the modern and postmodern experience*. Cambridge: Polity.

Omori, Yoshiaki. 1997. Stigma effects of nonemployment. *Economic Inquiry* 35 (2): 394–416.

O'Rand, Angela in Robert A. Ellis. 1974. Social Class and Social Time Perspective. *Social Forces* 53 (1): 53–62.

Paul, Karsten Ingmar. 2005. *The negative mental health effect of unemployment: Meta-analyses of cross-sectional and longitudinal data*. Dostopno prek: <http://opus4.kobv.de/opus4-fau/frontdoor/index/index/docId/355> (22. februar 2014).

Paul, Karsten Ingmar in Klaus Moser. 2006. Incongruence as an explanation for the negative mental health effects of unemployment: Meta-analytic evidence. *Journal of Occupational and Organizational Psychology* 79 (4): 595–621.

Paul, Karsten Ingmar in Klaus Moser. 2009. Unemployment Impairs Mental Health: Meta-Analyses. *Journal of Vocational Behavior* 74 (3): 264–282.

Paul, Karsten Ingmar, Eva Geithner in Klaus Moser. 2007. A test of Jahoda's latent deprivation model with persons who are out of the labor force. *LASER Discussion Paper* 9.

Paul, Karsten Ingmar, Eva Geithner in Klaus Moser. 2009. Latent Deprivation among People who Are Employed, Unemployed, or Out of the Labor Force. *The Journal of Psychology* 143 (5): 477–491.

Payne, Roy, Peter Warr in Jean Hartley. 1984. Social class and psychological ill-health during unemployment. *Sociology of Health and Illness* 6 (2): 152–174.

Pearlin, Leonard I. in Carmi Schooler. 1978. The Structure of Coping. *Journal of Health and Social Behavior* 19 (1): 2–21.

Robinson, John P. in Geoffrey Godbey. 1997. *Time for life: the surprising ways Americans use their time*. USA: The Pennsylvania State University Press.

Roche, Maurice. 1990. Time and unemployment. *Human studies* 13 (1): 73–96.

Rogge, Benedikt. 2009. *Zeit und Arbeitslosigkeit. Differenzielle Arbeitslosenforschung und zeitpolitische Perspektiven*. Universität Bremen: Ausgearbeitetes Manuskript.

---, Peter Kuhnert in Michael Kastner. 2007. Zeitstruktur, Zeitverwendung und psychisches Wohlbefinden in der Langzeitarbeitslosigkeit. *Psychosozial* 109: 85–103.

--- in Thomas Kieselbach. 2009. Arbeitslosigkeit und psychische Gesundheit aus zwei theoretischen Perspektiven. *Arbeit. Zeitschrift für Arbeitsforschung, Arbeitsgestaltung und Arbeitspolitik* 18 (4): 366–371.

Scanlan, Justin Newton, Anita C. Bundy in Lynda R. Matthews. 2010. Investigating the Relationship between Meaningful time use and Health in 18- to 25-years-old Unemployed People in New South Wales, Australia. *Journal of Community and Applied Social Psychology* 20 (3): 232–247.

--- 2011. Promoting wellbeing in young unemployed adults: The importance of identifying meaningful patterns of time use. *Australian Occupational Therapy Journal* 58 (2): 111–119.

Schunck, Reinhard in Benedikt G. Rogge. 2010. Unemployment and its association with health-relevant actions: investigating the role of time perspective with German census data. *International Journal of Public Health* 55 (4): 271–278.

Schutz, Alfred in Thomas Luckmann. 1973. *Structures of the Life-World*. Evanston: Northwestern University Press.

Scott, Susie. 2009. *Making Sense of Everyday Life*. UK: Polity Press. Kindle edition.

Shamir, Boas. 1986. Unemployment and Nonwork Activities among Persons with Higher Education. *Journal of Applied Behavioral Science* 22 (4): 459–475.

Shaw, Jenny. 1994. Punctuality and the Ethics of Time. *Time and Society* 3 (1): 79–97.

Silva, Elizabeth. 1999. Transforming housewifery: dispositions, practices and technologies. V *The 'New' Family?*, ur. Elizabeth Silva in Carol Smart, 46–65. London: Sage.

Sorokin, Pitirim A. in Robert K. Merton. 1937. Social Time: A Methodological and Functional Analysis. *American Journal of Sociology* 42 (5): 615–629.

Southerton, Dale. 2003. Squeezing Time. *Time and Society* 12 (1): 5–25.

--- 2006. Analysing the Temporal Organization of Daily Life: Social Constrains, Practices and their Allocation. *Sociology* 40 (3): 435–454.

Stebbins, Robert A. 1982. Serious Leisure: A Conceptual Statement. *The Pacific Sociological Review* 25 (2): 251–272.

Strandh, Mattias, Anne Hammarstrom, Karina Nilsson, Mikael Nordenmark in Helen Russel. 2013. Unemployment, gender and mental health: the role of the gender regime. *Sociology of Health and Illness* 35 (5): 649–665.

Sullivan, Oriel. 1997. Time Waits for no (Wo)Man: An Investigation of the Gendered Experience of Domestic Time. *Sociology* 31 (2): 221–239.

Svetlik, Ivan. 1985. *Brezposelnost in zaposlovanje*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Swinburne, Penny. 1981. The psychological impact of unemployment on managers and professional staff. *Journal of Occupational Psychology* 54 (1): 47–64.

Šubrt, Jiri. 2001. The Problem of Time from the Perspective of the Social Sciences. *Czech Sociological Review* 9 (2): 211–224.

Thompson, E. P.. 1967. Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism. *Past and Present* 38 (1): 56–97.

Tismer, Karl-Georg. 1985. Time perspective and social stratification. *Kolner Zeitschrift fur Soziologie und Sozialpsychologie* 37 (4): 677–697.

Toš, Niko in M. Hafner-Fink 1997. *Metode družboslovnega raziskovanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Wanberg, Connie R., Rich F. Griffiths in Mark B. Gavin. 1997. Time structure and unemployment: A longitudinal investigation. *Journal of Occupational and Organizational Psychology* 70 (1): 75–95.

Warr, Peter. 1988. *Work, Jobs and Unemployment*. Item 8. Research Information for Teachers 1.

Warren, Samantha in Joanna Brewis. 2004. Matter over Mind? Examining the Experience of Pregnancy. *Sociology* 38 (2): 219–236.

Waters, Lea E. in Kathleen A. Moore. 2002. Reducing latent deprivation during unemployment: The role of meaningful leisure activity. *Journal of Occupational Organizational Psychology* 75 (1): 15–32.

--- in Juanita Muller. 2003. Money or time. Comparing the effects of time structure and financial deprivation on the psychological distress of unemployed adults. *Australian Journal of Psychology* 55 (3): 166–175.

Westenholz, Ann. 2006. Identity, Times and Work. *Time and Society* 15 (1): 33–55.

Widerberg, Karin. 2006. Embodying Modern Times. Investigating tiredness. *Time and Society* 15 (1): 105–120.

Winefield, Anthony H., Marika Tiggemann in Helen R. Winefield. 1992. Spare time use and psychological well-being in employed and unemployed young people. *Journal of Occupational and Organizational Psychology* 65 (4): 307–313.

Young, Cristobal in Chaeyoon Lim. 2014. Time as a Network Good: Evidence from Unemployment and the Standard Workweek. *Sociological Science* 1: 10–27.

Zerubavel, Eviatar. 1981. *Hidden rhythms: schedules and calendars in social life*. Chicago: University of Chicago Press.

Zimbardo, Philip G. in John N. Boyd. 1999. Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric. *Journal of Personality and Social Psychology* 77 (6): 1271–1288.